

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2009 | 2

- Burgers onverwacht minder somber over de economie
- Gepensioneerden bezorgder over hun financiële situatie
- Vertrouwen in de politiek licht gedaald
- Veel steun voor extra overheidsuitgaven aan zorg en veiligheid
- Media te pessimistisch over de economie?
- Ambivalentie over opvoeding

TOM VAN DER MEER, PAUL DEKKER EN EEFJE STEENVOORDEN

Sociaal en Cultureel Planbureau

TEN GELEIDE

Dit is het zesde kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het tweede kwartaal van 2009. Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording en in het voorwoord van het eerste kwartaalbericht (Paul Dekker en Eefje Steenvoorden, COB-kwartaalbericht 2008|1, SCP juni 2008; te vinden op www.scp.nl).

In de vaste hoofdstukken 1 en 2 wordt met zowel kwantitatief materiaal (antwoorden op gesloten enquêtevragen) als kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen) ingegaan op maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland. In hoofdstuk 1 staat de stand van zaken in Nederland in het tweede kwartaal van 2009 centraal: wat zijn de constanten en de veranderingen in opinies, hoe waarderen Nederlanders het eigen leven en diverse aspecten van de samenleving, welke problemen, sterke punten en politieke prioriteiten benoemt men? In hoofdstuk 2 werken we drie onderwerpen (samenleving, economie en politiek) verder uit. Hierna volgen twee thematische hoofdstukken. Hoofdstuk 3 gaat over de rol van media tijdens de economische crisis en hoofdstuk 4 over opvoeding en gezin.

Voor een beter begrip van de resultaten verdient nog vermelding dat de enquêtering plaatsvond in de weken rond Koninginnedag. Dit is enkele maanden nadat het CPB had voorspeld dat de Nederlandse economie in 2009 met 3,5% zou krimpen (17 februari), maar enige tijd voordat het CPB dit had bijgesteld naar een krimp van 4,75% (16 juni).

Om de kwartaalberichten op zichzelf leesbaar te houden is het onvermijdelijk om zaken te herhalen uit vorige berichten. Aan de volgende bevolkingsgroepen en onderwerpen is aandacht besteed in de vorige COB-kwartaalberichten (beschikbaar op www.scp.nl):

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen.
- 2008|4: groepen met een verschillende basismotivatie, voorkeuren voor overheidsuitgaven, de financiële crisis en omgangsvormen in de publieke ruimte.
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- Het aandeel Nederlanders met sombere verwachtingen over de economie is aanzienlijk afgenomen van 65% in het eerste naar 48% in het tweede kwartaal van 2009. 17% (was 19%) verwacht verslechtering van de eigen financiële situatie; bij gepensioneerden nam dit percentage echter toe, van 24 naar 28.
- Het vertrouwen in de Tweede Kamer (58%) en de regering (55%) ligt iets lager dan in het vorige kwartaal (toen 61% respectievelijk 59%), maar nog altijd hoger dan vóór de economische crisis. Sinds de economische crisis hebben meer burgers het idee dat de politiek aandacht heeft voor mensen die het minder hebben. Toch blijft de waardering van de politiek relatief laag.
- Nederlanders zijn wat minder positief over immigratie en integratie dan in het vorige kwartaal, maar nog altijd positiever dan in 2008. 41% van de Nederlanders zou Nederland een prettiger land vinden als er minder immigranten zouden wonen. Daarentegen noemt een groeiend aantal Nederlanders juist de harde toon in het immigratiedebat als belangrijk probleem.
- 80% van de Nederlanders vindt dat er bezuinigd kan worden op ontwikkelingshulp en vredesmissies, 76% op defensie en 50% op kunst, cultuur en wetenschappen. Nederlanders willen juist meer uitgeven aan gezondheidszorg (82% van de burgers) en aan orde en veiligheid (59%). Men zou ook wel meer willen uitgeven aan onderwijs, sociale zekerheid en infrastructuur, maar als er een afweging gemaakt moet worden ziet men daar vanaf. Er zijn grote verschillen tussen de aanhangers van diverse politieke partijen in de voorkeuren voor de begroting; de ordening van partijen verschilt echter sterk per beleidsthema.
- Ongeveer de helft van de ondervraagden vindt dat er te veel berichtgeving over de economische crisis is. Andere belangrijke onderwerpen dreigen te weinig aandacht te krijgen en de overwegend zorgwekkende toon van de berichtgeving zou de crisis kunnen versterken.
- Uit de focusgroepen blijkt een grote ongeïnformeerdeheid over het crisisbeleid. Nederlanders zijn niet of nauwelijks bekend met maatregelen die de regering neemt tegen de economische crisis. Dit is geen goede voedingsbodem voor eventuele bezuinigingen, aangezien veel burgers niet zullen weten waarom. Bovendien zullen bezuinigingen waarschijnlijk voor veel Nederlanders de eerste keer zijn dat zij persoonlijk gevolgen merken van de crisis.
- Hoewel slechte omgangsvormen en criminaliteit vaak geweten worden aan 'de opvoeding', leveren discussies over opvoeding vooral genuanceerde beschouwingen en ambivalenties op. Veel kinderen krijgen onvoldoende fatsoen bijgebracht, maar dat ligt niet altijd aan de ouders en bovendien is niet zo makkelijk aan te geven wat de fatsoensnormen zijn. De overheid mag zich niet met de opvoeding bemoeien, maar moet probleemjongeren wel strenger straffen; ze mag niet achter de voordeur kijken, maar moet daar wel ingrijpen als er echt iets is.
- Nederlanders zijn door Koninginnedag positiever gaan denken over de monarchie. In het eerste kwartaal van 2009 noemde 4% van de Nederlanders de monarchie spontaan als sterk punt aan Nederland. Dit is toegenomen tot 6%. Direct na Koninginnedag steeg het vertrouwen in de regering significant, waarschijnlijk doordat het drama in Apeldoorn leidde tot collectieve gevoelens van onzekerheid en solidariteit. Wat houdt de Nederlandse burger bezig?

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Samenvatting

Het percentage Nederlanders dat verwacht dat de economie in het komende jaar zal verslechteren is opvallend gedaald van 65% naar 48%. Het vertrouwen in de regering (55%) en het vertrouwen in de Tweede Kamer (58%) zijn iets afgenomen, maar nog altijd hoger dan vóór de economische crisis. Nederlanders blijven overwegend gelukkig met hun persoonlijk leven, maar vinden het met Nederland eerder de verkeerde kant dan de goede kant op gaan. Het meest genoemde probleem van de Nederlandse samenleving blijft de manier waarop we met elkaar omgaan (22%), gevolgd door inkomen(sverschillen) en economie (18%).

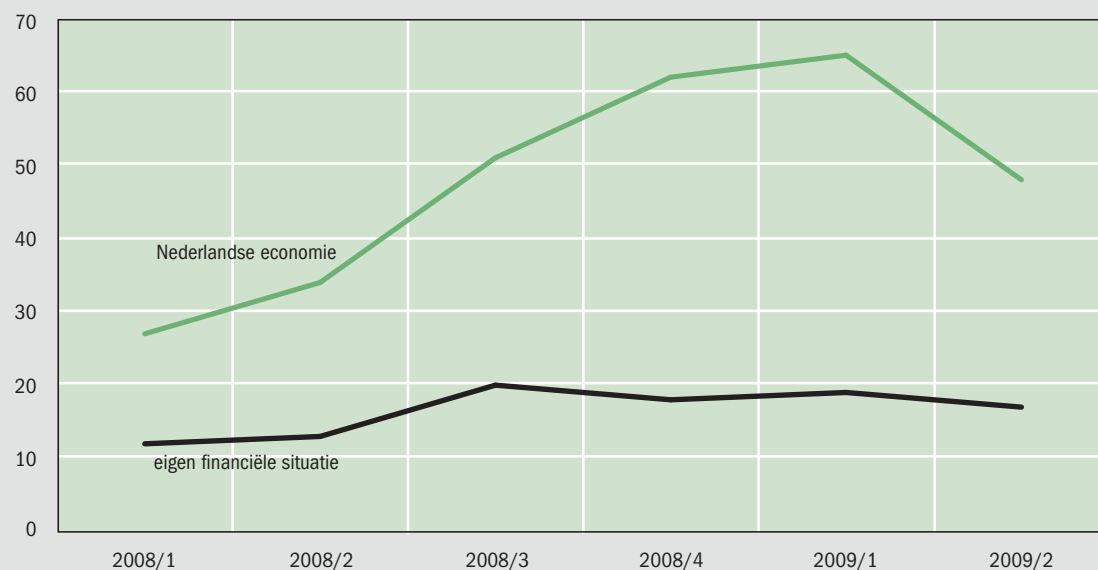
Wat houdt de Nederlandse burgers het tweede kwartaal van 2009 bezig? Hoe tevreden zijn burgers met het eigen leven en met de samenleving? Wat is het algemene beeld dat zij hebben van de economische crisis? Waarover maken zij zich zorgen, en wat vinden ze juist goed gaan? Dit hoofdstuk beschrijft in een aantal kernstatistieken de algemene publieke opinie in het tweede kwartaal van 2009, en gaat in op de belangrijkste veranderingen en constanten. In hoofdstuk 2 worden de opinies van burgers op drie terreinen – het functioneren van de samenleving, de economie en de politiek – nader uitgewerkt met cijfers en kwalitatief materiaal.

VERANDERINGEN EN CONSTANTEN

Allereerst kijken we naar de verwachtingen voor de Nederlandse economie. Let wel: de meting waarover we in dit rapport rapporteren vond plaats voordat het CPB de prognose voor de Nederlandse economie in 2009 neerwaarts bijstelde naar een krimp van 4,75%.

Nederlanders zijn in het tweede kwartaal van 2009 aanmerkelijk minder pessimistisch over de vooruitzichten van de Nederlandse economie in de komende twaalf maanden dan voorheen. In het eerste kwartaal van 2009 verwachtte nog 65% van de Nederlanders een verslechtering van de economie, in het tweede kwartaal is dit gedaald naar 48% (zie figuur 1.1).

Figuur 1.1 Percentage mensen met negatieve verwachtingen over de eigen financiële situatie en over de Nederlandse economie^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om...? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?'. In de figuur zijn alleen de percentages (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

Sinds het tweede kwartaal van 2008 (april/mei) is het pessimisme over de economie niet zo gering geweest. De daling van het pessimisme is in overeenstemming met ander recent onderzoek (zoals dat van Newcom Research & Consultancy, gepubliceerd op 19 juni 2009). Over het eigen inkomen zijn Nederlanders zelfs positiever dan in het eerste kwartaal, maar het verschil is niet significant. Nederlanders zijn nog altijd aanzienlijk pessimistischer over de economie dan over het eigen inkomen. Blijkbaar hebben velen het idee dat ze zelf niet zo sterk geraakt zullen worden door de crisis.

De daling van het pessimisme over de Nederlandse economie en de weinige zorgen die mensen zich maken over de eigen financiële situatie zijn opvallend, vooral in een periode waarin de vooruitzichten voor de Nederlandse economie blijven verslechteren.

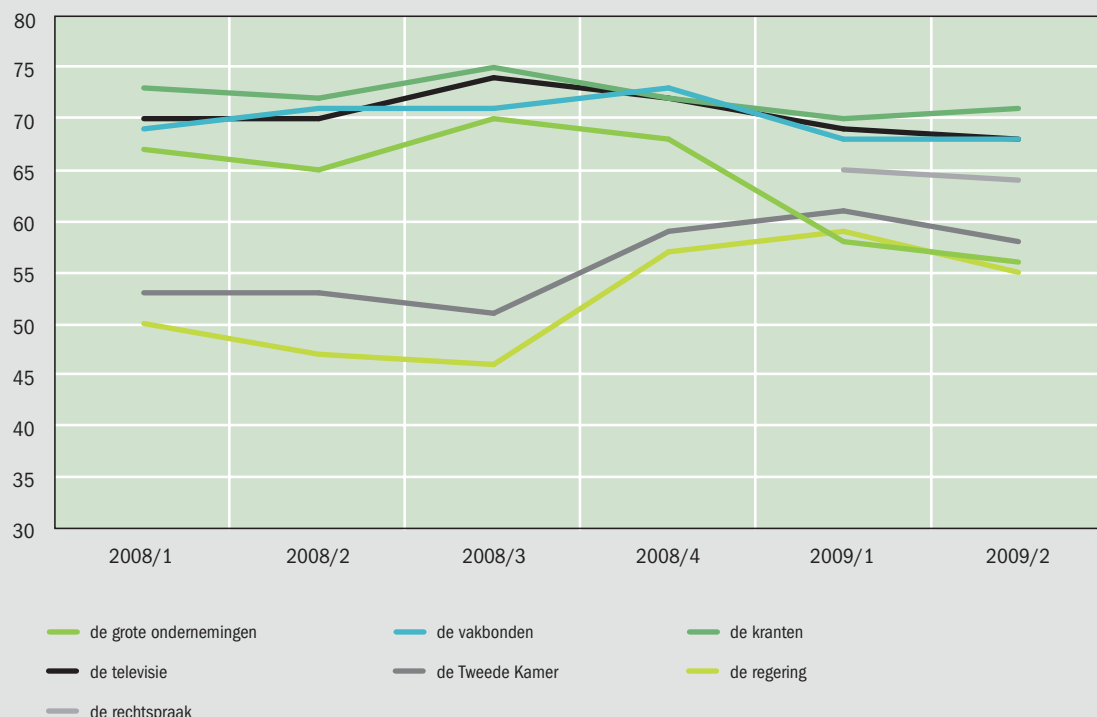
Weliswaar wordt gesteld dat eind 2009 het ergste achter de rug zal zijn voor de interna-

tionale economie, binnen Nederland zullen de meeste mensen de gevolgen van de economische crisis nog gaan merken. Een deel van de Nederlanders merkt het direct via de voorspelde groei van de werkloosheid. Het grootste deel merkt de gevolgen echter pas als de overheid gaat bezuinigen. De weinig zorgelijke publieke opinie kan dus een risico zijn voor de steun voor dergelijke bezuinigingen.

Vooralsnog zien we een kleine daling van het vertrouwen van burgers in de regering (van 59% naar 55%) en in de Tweede Kamer (van 61% naar 58%). Hoewel de groei van het vertrouwen in de laatste twee kwartalen niet is doorgezet en zelfs iets afneemt, is het vertrouwen toch nog aanzienlijk hoger dan in de eerste drie kwartalen van 2008.

Burgers hebben nagenoeg evenveel vertrouwen in grote ondernemingen als in de politieke instituties. De daling van het vertrouwen in grote ondernemingen is doorgezet.

Figuur 1.2 Percentage mensen dat hun vertrouwen in zes instituties met een voldoende beoordeelt^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' Percentage voldoende (6-10) op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen).

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

De goede en de verkeerde kant op

In de reguliere kwartaalenquêtes stellen we aan het einde de vraag ‘In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?’ De antwoordmogelijkheden zijn ‘duidelijk de verkeerde kant op’, ‘iets meer de verkeerde dan goede kant op’, ‘iets meer de goede dan verkeerde kant op’, ‘duidelijk de goede kant op’, en ‘ik weet het niet’. Wie niet ‘ik weet het niet’ antwoordt, krijgt daarna de vraag ‘Zou u kunnen toelichten waarom u vindt dat het in Nederland [het bij de vorige vraag gegeven antwoord] gaat? Uw redenen kunnen natuurlijk ook gaan over zaken waar in het voorgaande helemaal niet naar is gevraagd.’ Naar oordelen over hoe het is gesteld met de Nederlandse samenleving is al eerder in de enquête gevraagd en hier gaat het ons primair om de toelichtingen. Daarom hebben we geen neutrale antwoordmogelijkheid opgenomen. Dat leek ons moeilijker toe te lichten en wie echt geen keuze kon maken kon ‘ik weet het niet’ antwoorden. Om na te gaan of een neutraal antwoord inderdaad minder wordt toegelicht, hebben we in het tweede kwartaal van 2009 een klein aanvullend onderzoek verricht. Aan twee kleine steekproeven van het onderzoekspanel van Marketresponse hebben we varianten van onze slotvragen apart voorgelegd. Zonder dat er iets aan voorafgaat of wordt toegelicht is gevraagd: ‘Vindt u in het algemeen dat het de verkeerde kant of de goede kant op gaat met Nederland?’, eenmaal met de antwoordmogelijkheden van de reguliere kwartaalenquêtes en eenmaal met de extra neutrale antwoordmogelijkheid ‘ongeveer evenveel de verkeerde als de goede kant op’. Vervolgens vragen we weer, zoals in de reguliere kwartaalenquêtes, om een toelichting op het antwoord.

Vergelijking van de beide varianten van vraagstelling in het extra onderzoek laat zien wat de toevoeging van een neutrale antwoordcategorie uitmaakt. Daarnaast is het interessant om beide varianten te vergelijken met het reguliere onderzoek: geven mensen bij een aparte vraagstelling een ander antwoord dan bij een vraag aan het einde van een vragenlijst? Zijn er bijvoorbeeld aanwijzingen dat men meer en langere toelichtingen geeft omdat men nog fris is, of juist minder en kortere toelichtingen omdat men niet door voorafgaande vragen is gestimuleerd om na te denken over de samenleving? Komt men inhoudelijk wellicht met andere overwegingen?

Tabel 1.1 **Opvattingen over hoe het gaat met Nederland, bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten)^a**

	reguliere slotvraag	aparte vraag zonder neutraal antwoord	aparte vraag met neutraal antwoord
• duidelijk de verkeerde kant op	13	17	18
• iets meer de verkeerde dan goede kant op	51	45	34
• ongeveer evenveel de verkeerde als de goede kant op	-	-	31
• iets meer de goede dan verkeerde kant op	23	24	9
• duidelijk de goede kant op	1	3	0
• ik weet het niet	13	10	7
N	1032	163	148

a ‘Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?’

Bron: COB 2009/2 en aanvullende enquête

In tabel 1.1 staan de antwoorden op de reguliere COB-slotvraag en op de twee aparte metingen naast elkaar.

Het oordeel blijkt niet substantieel anders uit te vallen bij een aparte vraag: de antwoorden in kolom 1 en kolom 2 wijken weinig van elkaar af. Maar toevoeging van een neutrale antwoordmogelijkheid maakt wel veel verschil. De steun voor het neutrale antwoord in kolom 3 gaat ten koste van het 'iets meer de verkeerde kant op' maar nog sterker ten koste van het 'iets meer de goede kant op'. Toevoeging van een neutraal antwoord maakt de gemiddelde stemming negatiever! Geen van de 148 respondenten die de neutrale antwoordmogelijkheid kiezen vindt dat het 'duidelijk de goede kant op' gaat. De verhouding van 'verkeerde kant' tot 'goede kant' verslechtert van 62% staat tot 27% in kolom 2 naar 52% staat tot 9% in kolom 3. Er is geen reden om te veronderstellen dat de COB-vraagstelling de publieke opinie negatiever maakt dan ze is – zolang we de meting dat 64% het 'eerder' de verkeerde dan de goede kant op ziet gaan maar niet inkorten tot 64% ziet 'het de verkeerde kant op gaan.'

Is het zo dat mensen die een neutraal antwoord kiezen minder toelichtingen geven? Daar lijkt het wel op. Van de 46 respondenten met een neutraal antwoord geven er 24 een toelichting, dus ongeveer de helft. Bij de andere antwoorden in de beide vraagstellingen van het extra onderzoek geeft ongeveer 80% van de respondenten een toelichting; in het reguliere onderzoek is dat ongeveer 60%. Het is dus heel aannemelijk dat toevoeging van een neutraal antwoord aan de COB-vraag minder toelichtingen zou opleveren. De 60% toelichtingen bij de huidige COB-vraag in plaats van de 80% bij de niet-neutrale antwoorden van het extra onderzoek zien we vooral als een aansporing om de vragenlijst kort te houden. Waarschijnlijk neemt het enthousiasme om toelichtingen te geven af naarmate men daarvoor langer is ondervraagd en al meer opvattingen heeft gegeven.

Bij de losstaande vragen van het extra onderzoek zijn de toelichtingen gemiddeld echter wel wat korter. Brengt men andere zaken naar voren? Dat lijkt niet het geval. Men refereert wellicht wat vaker aan de aanslag op Koninginnedag, maar dat zal dan vooral door de onderzoeksperiode veroorzaakt zijn. Verder vinden we geen aanwijzingen dat bepaalde onderwerpen en overwegingen meer of minder worden genoemd dan in de toelichtingen bij de reguliere kwartaalvragen. Er is geen reden om aan te nemen dat onze reguliere vraagstelling de respondenten aanzet tot meer dan normale focus op bijvoorbeeld de politiek of morele kwesties. Concluderend: we laten de COB-vraagstelling zoals ze is, namelijk als afsluiting van de vragenlijst en zonder neutrale antwoordmogelijkheid.

PERSOONLIJK GELUK, MAATSCHAPPELIJKE TEVREDENHEID?

Figuur 1.3 geeft weer in welke mate Nederlanders zich persoonlijk gelukkig voelen in het tweede kwartaal van 2009. De mate van geluk met het persoonlijk leven is wederom erg groot: 82% van de Nederlanders is gelukkig of zeer gelukkig.

Over de samenleving zijn Nederlanders aanzienlijk minder positief gestemd: 64% vindt het met Nederland iets meer of duidelijk de verkeerde kant op gaan. Dat wijkt nauwelijks af van de voorgaande peilingen, waarin het percentage schommelt de 62 en 65. Tijdelijke evenementen en zelfs de economische crisis lijken op deze algemene houding niet van invloed te zijn geweest. Hoewel enerzijds de stemming over de economie minder pessimistisch is, en anderzijds het vertrouwen in de regering licht gedaald is, blijft de grondtoon over de Nederlandse samenleving dezelfde.

Figuur 1.3 Mate van persoonlijk geluk^a, bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009

a 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?'

Bron: COB 2009/2

Figuur 1.4 Welke kant gaat het met Nederland op, bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009

Bron: COB 2009/2

Het verschil tussen de private en de publieke sfeer zien we ook terug in tabel 1.2. Deze tabel beschrijft de gemiddelde tevredenheidscijfers voor verschillende aspecten van het persoonlijke leven, de samenleving, de economie en de politiek. Nederlanders zijn het meest positief over het persoonlijk leven, getuige de scores van 6,9 tot 7,6. Aan achtereenvolgens de Nederlandse samenleving, het gemeentebestuur en de economie geven Nederlanders nog een kleine voldoende. De Haagse en Europese politiek worden met een 5+ nog altijd het laagst gewaardeerd. Ook hier zien we een lichte daling van de tevredenheid met de politiek in Den Haag, terwijl de waardering nog altijd hoger is dan in het derde kwartaal van 2008.

Meer algemeen zien we voor geen van de tien aspecten een significante verandering van de gemiddelde tevredenheid ten opzichte van het vorige kwartaal. Ten opzichte van een jaar geleden (het tweede kwartaal van 2008) blijkt de tevredenheid met de Nederlandse economie echter duidelijk lager. Toch is ook het cijfer dat Nederlanders gemiddeld aan de Nederlandse economie geven niet onvoldoende. Hoewel meer mensen verwachten dat het de komende twaalf maanden beter zal gaan, zijn mensen minder tevreden over de huidige staat van de economie. Mogelijk denken steeds meer mensen dat we het ergste langzamerhand achter de rug hebben.

Tabel 1.2 Waarderingen voor diverse aspecten van het eigen leven, de maatschappij en de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in gemiddelden)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1	2009/2
vrienden- en kennissenkring	7,7	7,7	7,6	7,7	7,7	7,6
buurt	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4
belangrijkste dagelijkse activiteit	7,4	7,4	7,3	7,4	7,3	7,4
gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,3	7,3	7,3
de (eigen) financiële situatie	7,0	7,0	7,0	6,9	6,9	6,9
de Nederlandse samenleving	6,2	6,2	6,2	6,3	6,2	6,3
bestuur van uw gemeente	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0
de Nederlandse economie	6,4	6,3	6,0	6,0	6,0	5,9
politiek in Den Haag	5,1	5,2	5,0	5,4	5,4	5,3
de Europese politiek	4,9	4,9	4,8	5,1	5,1	5,1

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met ....?' Score tussen 1 (zeer ontevreden) en 10 (zeer tevreden); daarvan het gemiddelde.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

PROBLEMEN EN STERKE KANTEN

Elk kwartaal vragen we mensen in trefwoorden te omschrijven wat zij zien als de belangrijkste problemen en de sterke punten van Nederland. Die antwoorden zijn achteraf ondergebracht in zestien categorieën (zie tabel 1.3). Met plussen en minnen is aangeduid welke zaken meer of minder zijn genoemd in vergelijking met het eerste kwartaal van 2009. Meer mensen (87%) noemen problemen dan in het vorige kwartaal, terwijl het aandeel mensen dat sterke punten weet te noemen (64%) gelijk is gebleven. Deze percentages zijn nog altijd wat positiever dan in 2008.

Van alle genoemde problemen hebben de meeste betrekking op (c) de manier waarop we

met elkaar samenleven en op (f) inkomen en economie. Deze onderwerpen vormen respectievelijk 22% en 18% van alle door Nederlanders genoemde problemen. Op afstand volgen problemen met betrekking op (e) criminaliteit en veiligheid (11%), (n) politiek en bestuur (11%) en (a) immigratie en integratie (9%). De nadruk op problemen rond het thema samenleven en omgangsvormen is een constante in het COB-onderzoek. In juni 2009 bevestigde het onderzoek van 21minuten.nl dat Nederlanders het gebrek aan omgangsvormen een belangrijker probleem vinden dan de economische crisis (zie ook COB 2008|4).

In vergelijking met het vorige kwartaal zijn wat verschuivingen waar te nemen. Meer bur-

Tabel 1.3 Opmvattingen over de problemen en sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten en veranderingstekens)^a

	problemen ^b	sterke punten ^c
minstens één onderwerp genoemd	87 +	64
waarvan:		
a immigratie en integratie	9	4
b jeugd en gezin	4 -	1
c samenleven, normen en waarden	22 +	15
d vrijheden	0 -	15
e criminaliteit en veiligheid	11	1
f inkomen en economie	18	8
g werkgelegenheid	4	1 +
h zorg en vergrijzing	6	10
i onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	2	6
j sociale stelsel (algemeen)	2	10
k verkeer en fysieke leefomgeving	4	4
l natuur en milieu	3	5
m Nederland in internationaal perspectief	1	1 -
n politiek en bestuur	11	7
o Nederlandse symbolen, vaderlandsliefde	0	5
p overig	4	6
totaal	100	100

a Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van het onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Met een plus of min zijn significante veranderingen in het gewicht van een onderwerp ten opzichte van het vorige kwartaal vermeld.

b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Bron: COB 2009/2

gers noemen problemen rond (c) samenleven, normen en waarden. (d) Vrijheden worden juist minder vaak genoemd als probleemgebied. Dit is vooral toe te schrijven aan de afgenomen aandacht voor de vrijheid van meningsuiting. Deze stond in het tweede kwartaal van 2009 minder in de aandacht bij politiek en media. In het eerste kwartaal was er nog volop aandacht voor de vrijheid van meningsuiting, met name rond PVV-leider Geert Wilders. De politieke discussie over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting na de uitspraken van VVD-leider Mark Rutte over de mogelijkheid van Holocaust-ontkenning vond juist enige tijd na de huidige meting plaats.

Ook de sterke punten aan Nederland, zaken die goed gaan volgens Nederlanders, zijn goeddeels onveranderd ten opzichte van het vorige kwartaal. Denkend aan positieve dingen in Nederland, komen veel burgers uit

op (c) samenleven (en dan vooral bereidwilligheid), en op (d) vrijheden: 30% van de positieve zaken heeft betrekking op een van deze twee terreinen. Ook (h) de zorg en (j) het sociale stelsel (de welvaartsstaat) worden veelvuldig genoemd. Ten opzichte van het eerste kwartaal van 2009 noemen Nederlanders wat vaker (g) werkgelegenheid (en het beleid op dat terrein) als iets positiefs. Dit is in overeenstemming met figuur 1.1, waarin we zagen dat Nederlanders wat minder negatief zijn over de economie. De rol van Nederland in de internationale politiek wordt juist wat minder genoemd. Beide blijven echter betrekkelijk marginale onderwerpen (elk 1%) als het gaat om wat positief is in Nederland.

Koninginnedag 2009

Dit kwartaal vond het enquêteonderzoek in de periode rond Koninginnedag plaats. Hierdoor hebben we kunnen nagaan wat de invloed is geweest van Koninginnedag – en het drama dat die dag in Apeldoorn plaatsvond – op de publieke opinie.

Koninginnedag heeft aantoonbaar invloed gehad op de publieke opinie. Ten eerste noemen Nederlanders in de weken rond Koninginnedag opvallend vaak de monarchie, het koningshuis of specifieke personen binnen het koningshuis als voorbeelden van wat goed is in Nederland. In het eerste kwartaal van 2009 werd Koninginnedag nog door 4% van de burgers genoemd; in het tweede kwartaal van 2009 is dit gestegen tot 6%.

Ten tweede zien we dat in de dagen direct na Koninginnedag burgers meer vertrouwen uitspraken in de regering dan in de dagen ervoor. Het vertrouwen in de regering was in de weken voor Koninginnedag lager dan in het voorgaande kwartaal. Na Koninginnedag nam het vertrouwen echter dermate sterk toe, dat het uiteindelijke gemiddelde van het tweede kwartaal van 2009 nagenoeg gelijk was aan het eerste.

We interpreteren deze veranderingen rond Koninginnedag met het fenomeen van *rallying round the flag*: door externe dreigingen sluiten burgers de rijen. Dat zagen we onder andere in 2001 (na 9/11) en in 2008 (na het begin van de economische crisis in Nederland). Door een bedreiging en waarschijnlijk ter compensatie van onzekerheid richten burgers hun hoop op de overheid. Voorgaande stijgingen waren alle tijdelijk, en we verwachten dat dit ook voor de fluctuaties rond Koninginnedag zal gelden.

2 WAARDERINGEN VAN DE SAMENLEVING, DE ECONOMIE EN DE POLITIEK

Samenvatting

Nederlanders zijn minder positief over immigratie en integratie dan in het vorige kwartaal, maar nog altijd positiever dan een half jaar geleden. Een groeiend aantal burgers stelt dat de stemming over immigranten te negatief is. Nederlanders blijven pessimistischer over de economie dan over de eigen financiële situatie. Hoewel de economische zorgen onder de meeste Nederlanders zijn afgenomen, maken gepensioneerden zich juist meer zorgen over de eigen financiële situatie dan in het vorige kwartaal. Sinds het uitbreken van de economische crisis menen meer burgers dat er aandacht is voor minderbedeelden. Nederlanders zijn in het algemeen minder negatief over de overheid: politici worden wat vaker omschreven als bekwaam en betrokken. Er is een sterke voorkeur voor extra overheidsuitgaven aan gezondheidszorg en aan orde en veiligheid. De overheid zou met name moeten bezuinigen op internationale samenwerking en op defensie. Wanneer burgers worden gedwongen een afweging te maken tussen begrotingsposten, vervalt hun neiging om extra geld uit te geven aan onderwijs, infrastructuur en sociale zekerheid.

In hoofdstuk 1 zagen we dat mensen over de samenleving en de economie negatiever zijn dan over hun persoonlijk leven. Over de politiek zijn Nederlanders zelfs nog ontevredener. Desalniettemin worden problemen over het samenleven (normen en waarden, criminaliteit) en over de economie vaker genoemd dan de politiek. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de opvattingen over de samenleving, de economie en de politiek.

DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

Zoals elk kwartaal hebben we de deelnemers aan ons onderzoek ook ditmaal gevraagd hoe ze het vinden gaan met Nederland, en of ze hun standpunt kunnen toelichten. De argumenten die burgers daarvoor gebruiken vertonen grote gelijkenissen met vorige metingen. Wel zien we een aantal verschuivingen. Zo wordt de economie aanzienlijk minder vaak als probleem genoemd. Maar waarover hebben mensen het dan wel?

Omgangsvormen

De manier waarop burgers met elkaar omgaan blijft in de beleving van Nederlanders een belangrijk probleem. Uit het kwantitatieve onderzoek blijkt dat (sinds het eerste kwartaal van 2008 nagenoeg onveranderd) 70 tot 75% van de Nederlanders vindt dat mensen met steeds minder respect met elkaar omgaan, en dat het de verkeerde kant op gaat met de normen en waarden.

Omgangsvormen komen ook veelvuldig naar voren in de argumentatie waarom het met Nederland de verkeerde kant op gaat. Het

gaat vooral om individualisering en egoïsme.

Meermalen wordt de link gelegd met opvoeding. Omdat opvoeding in eerdere kwartaalberichten ook al als belangrijk argument naar voren kwam, besteden we daar in hoofdstuk 4 uitvoerig aandacht aan.

“Steeds minder tolerantie; meer geweld tegen hulpdiensten. Veel mensen vinden: ik moet alles kunnen kopen wat ik denk nodig te hebben en de buurman moet maar (en kan ook nog) veel inleveren.”

“Geen respect meer voor elkaar. Ik heb altijd gelijk/voorrang/haast.”

“Demoralisering (o.a. grof taalgebruik, zedeloosheid), toename van geweld. Het gezin is in ontbinding, staat niet meer centraal. Kinderen spelen niet meer buiten, maar zitten achter de pc/tv. Opvoeden wordt als iets lastigs ervaren waardoor de kinderen teveel stem krijgen en te weinig sturing.”

“Mensen hebben niets meer voor elkaar over: jaloezie, egoïsme, elkaar niets gunnen, te veel achter de computer (internet, Hyves) in plaats van een praatje maken met elkaar of een bakje koffie. Mensen voeden over het algemeen hun kinderen niet op. Daar hebben ze het te druk voor en als ze dan thuis zijn, dan zijn ze moe. Ook zijn ze te materialistisch ingesteld.”

Criminaliteit

Burgers blijven zich zorgen maken om de orde en veiligheid. Ze leggen hierbij de nadruk op geweldszaken, met name die op straat. Een terugkerend argument is dat politie en justitie te weinig gezag en machtsmiddelen hebben om de criminaliteit aan te pakken. Tegelijkertijd hebben burgers het gevoel dat ze onmachtig zijn om zelf in te grijpen bij cri-

minaliteit, omdat ze zich daarvoor moeten verantwoorden.

“Het geweld en berovingen op straat. Het geen ontzag hebben voor de overheid in het algemeen, maar vooral tegen de politie.”

“Ik vind dat er te veel criminaliteit is en te weinig politie op de been. Als je wat tegen de criminaliteit doet dan wordt dat bijna nog tegen je gebruikt. Dat vind ik jammer.”

“Ik heb het gevoel dat het wat uit de hand loopt met de toename van geweld. De politiek durft niet op te treden tegen misdaad en laat zich bedreigen. Er wordt niet flink (wel hard, maar niet met gezag) opgetreden. En dat zal toch moeten in zo'n overvol landje.”

“Justitie is te ouderwets en rechters hebben dikwijls de neiging om mee te regeren. De straffen voor autokrakers, inbrekers, mishandeling op straat, in bussen etc. zijn te licht. Er is een groot verschil tussen slachtoffers en daders. Deze laatsten worden in de watten gelegd. Het slachtoffer meestal niet.”

Immigratie en integratie

De toon in het publieke debat over immigratie en integratie lijkt wat te verharderen in vergelijking tot het vorige kwartaal. Meer mensen maken zich zorgen over de integratie van nieuwkomers. Vaak legt men een verband met crimineel gedrag. Nederland zou meer immigranten niet aankunnen en criminele buitenlanders moeten uitzetten. Bovendien zou de overheid allochtonen beter behandelen dan autochtone Nederlanders.

“Veel te veel moslims en aanverwante gasten hebben nog nooit gewerkt. Ze stelen en hebben meer geld dan ik die wel 41 jaar heeft gewerkt, en zij slapen elke dag uit. We geven ze voor 10 vrouwen met kinderen kinderbijslag. Een ambtenaar die naar zo'n ver land gaat is veel te bang voor zijn hachje en pakt daar de zwakste en heeft zelf vakantie van mijn geld. Schorem, dat is het.”

“We zijn te bang om bepaalde bevolkingsgroepen aan te pakken met als argumentatie dat er sprake is van discriminatie. Maar de gevangenis is vol van buitenlanders! Buitenlanders die zich crimineel gedragen, het land uitzetten.”

“Ik maak me zorgen over onaangepaste buitenlanders, de goede daargelaten. En dat Nederland zoveel inwoners heeft voor zo'n klein landje. Ik wil dat gevoel niet hebben, maar heb het wel: het is vol.”

Anderzijds stelt ook een groot aantal mensen dat er juist te veel negativiteit is ten aanzien van immigranten. Zij maken zich zorgen over het integratiedebat.

“Het lijkt dat we minder tolerant worden naar immigranten. Door de economische crisis kan dit versterkt worden maar ook wel door de uitlatingen in de politiek over moslims.”

“De ‘Wilders-tendens’, d.w.z. dat de nieuwe Nederlanders overal schuldig aan zijn en zij degenen zijn die de maatschappij onleefbaar maken, baart me grote zorgen.”

In vergelijking met het vorige kwartaal zijn de omschrijvingen aan beide kanten wat heftiger. De discussie lijkt te verharderen. Hoe uit dit zich in de algemene steun voor immigratie en de multiculturele samenleving? In het vorige kwartaal concludeerden we dat Nederlanders wat positiever stonden tegenover de multiculturele samenleving. Tabel 2.1 toont dat deze toename inmiddels weer wat is afgekalfd, maar niet geheel is verdwenen. Ten opzichte van het eerste kwartaal van 2009 zijn Nederlanders wat minder positief over immigranten, maar zij zijn nog altijd wat positiever dan in het vierde kwartaal van 2008.

DE ECONOMISCHE SITUATIE

In hoofdstuk 1 zagen we dat het pessimisme over de economie was afgenomen: minder burgers verwachten dat de economische situatie het komende jaar zal verslechteren. Maar geldt dit voor alle burgers? Wanneer we de verwachtingen over de eigen financiële situatie en over de economie voor de komende twaalf maanden uitsplitsen naar werksituatie, zien we dat de opinie niet onder alle groepen positiever is geworden.

Figuur 2.1 beschrijft de verwachtingen over de eigen financiële situatie. We zien een bevestiging dat een ruime meerderheid van de Nederlanders niet verwacht de crisis in de eigen portemonnee te voelen. Toch zijn er verschillen tussen groepen. Net als in eerdere rapportages (COB2008|4, COB2009|1) zijn met name de gepensioneerden pessimistisch over het eigen inkomen: in het tweede kwartaal van 2009 maakt meer dan een kwart van hen zich daar zorgen over. Dit is een stijging ten opzichte van het eerste kwartaal van 2009. Onder de andere

Tabel 2.1 Opvattingen over immigranten,^a bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1	2009/2
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'						
• (zeer) oneens	33	34	29	30	37	32
• (zeer) eens	38	40	42	41	35	41
'de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'						
• (zeer) oneens	26	26	29	32	24	28
• (zeer) eens	41	42	36	36	44	40

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

vier groepen is het pessimisme juist wat afgenomen. Opvallend blijft dat zelfstandigen zich in het afgelopen jaar aanzienlijk meer zorgen zijn gaan maken over hun eigen inkomen: het percentage met zorgen steeg van 3 in het tweede kwartaal van 2008 naar nog altijd 22 in het tweede kwartaal van 2009.

In hoofdstuk 1 constateerden we al dat mensen pessimistischer zijn over de Nederlandse economie dan over het eigen inkomen. Dit geldt voor alle groepen (zie figuur 2.2). In alle werksituaties zijn burgers positiever geworden over de economie. Studenten en scholieren zijn het minst pessimistisch; de andere groepen ontlopen elkaar nauwelijks.¹ De economie komt als onderwerp ook nog maar zelden naar voren wanneer burgers moeten beargumenteren hoe het met Nederland gaat.

¹ De zorgen worden echter niet weerspiegeld wanneer we burgers vragen naar de belangrijkste problemen in Nederland. Gepensioneerden en vutters noemen 'inkomen' dan niet vaker als probleem; studenten en scholieren noemen 'inkomen' en 'werk' niet minder vaak als probleem dan andere groepen. Gepensioneerden en vutters blijken zich meer dan andere groepen zorgen te maken over immigratie en integratie. Studenten en scholieren blijken zich de minste zorgen te maken over samenleven.

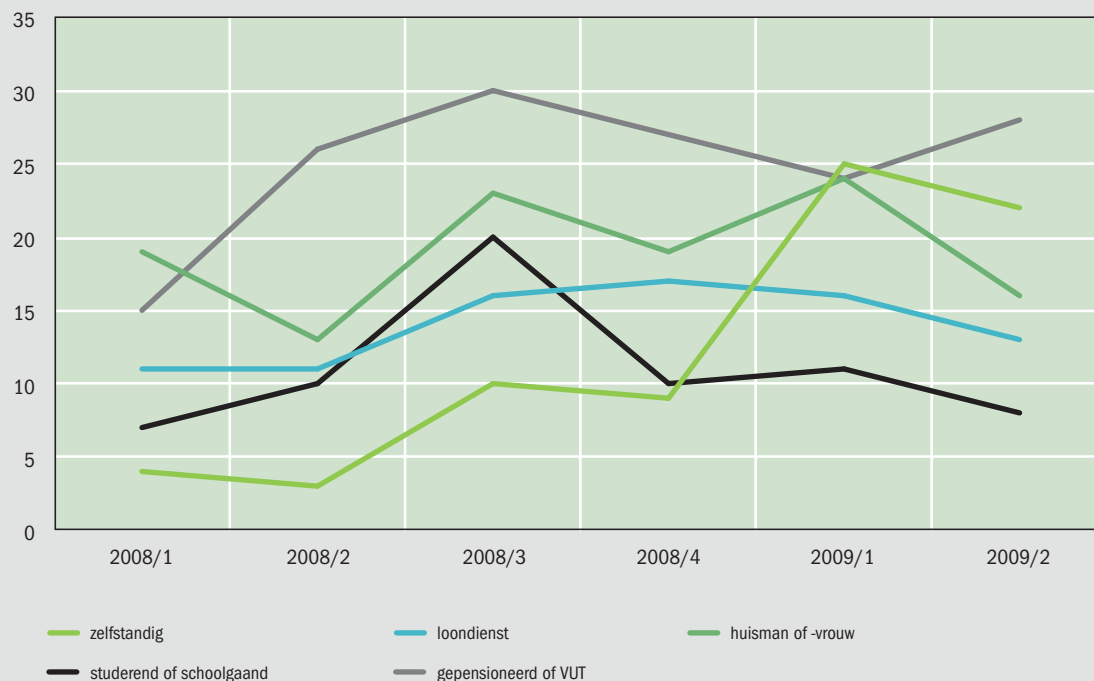
“Banken zijn te voorzichtig met geld lenen. Daardoor worden er te weinig woningen gekocht/verkocht en geen nieuwe woningen gebouwd. De (woning)bouw staat aan de basis van de economie, er zijn veel directe banen en indirecte banen meegemoeid.”

“De werkloosheid stijgt door afwachtende houding van grote bedrijven. De kleintjes gaan er onderdoor en moeten mensen ontslaan, dus stagneert de economie. Dan is de cirkel rond.”

Vaker wordt de economie genoemd als probleem, en direct gerelateerd aan andere problemen als omgangsvormen, immigratie en politiek.

“Omdat in Nederland de economie steeds harder achteruit gaat en de nadruk van hulp nog steeds meer naar het buitenland uit gaat. Eigen volk dat door de recessie thuis komt te zitten gaat de WW of bijstand in, maar we laten wel Polen en Portugezen hier werken voor minder loon, wat uiteindelijk resulteert in dubbele maandlasten. Door het werk van beide ouders hangen de kids ook steeds meer op straat rond. Het zou beter zijn als de ouders zelf verantwoordelijk gehouden zouden worden voor de daden van de kids. Ik heb er zelf ook twee van tien jaar, maar die houd ik zelf bezig als het slecht weer is en er zijn geen vriendinnen. Het word tijd dat de regering zich meer bezig gaat houden met serieuze problemen in Nederland, dan met onzin in buitenland of zaken in Nederland die geen belang hebben.”

Figuur 2.1 Percentage dat verwacht dat de eigen financiële situatie slechter zal worden de komende 12 maanden,^a naar vijf werksituaties, bevolking 18+, 2008-2009

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om ...? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen de antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

“Investeren in de JSF-starfighter is een slechte zaak in deze crisis. Ook het te veel geld stoppen in de banken... Waarom niet in de pensioenfondsen? Dat hebben de ouderen met elkaar opgebracht en nu maken ze ons het leven zuur.”

Maar ook burgers die het goed vinden gaan met Nederland noemen de economie en de crisis, juist ten positieve:

“Nederland heeft een goede instelling m.b.t. bezuinigingen. Men kan als het moet wel even met ietsje minder, om vervolgens weer te investeren en te werken aan een betere economische samenleving.”

“De crisis kan de orde herstellen en ervoor zorgen dat zaken geherdefinieerd worden. Het gaat goed met privatisering, onderwijs en gezondheidszorg.”

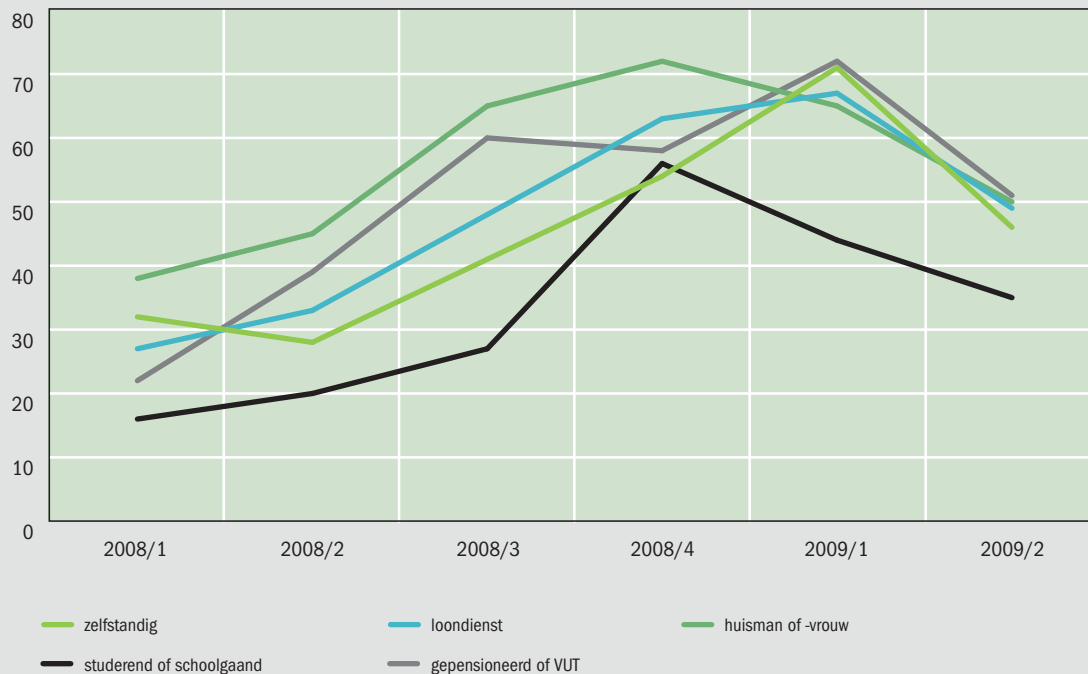
“Nederland is economisch nog steeds een goed land en dat zal ook zo blijven. Door de kredietcrisis worden mensen weer even op hun plaats gezet en realiseert men zich hopelijk dat de bomen niet tot de lucht groeien en men tevreden moet zijn met kleine zaken en niet te materialistisch ingesteld moet zijn. Als er genoeg geld besteed wordt aan het

onderwijs zal naar mijn idee het daarom iets meer de goede kant op gaan dan de verkeerde.”

In het vorige kwartaal concludeerden we dat Nederlanders nog wat positiever waren over het verdwijnen van de grenzen (van 17% die daar nadeel van ondervond naar 15%). Dit lijkt een uitzondering geweest te zijn: de publieke opinie is gelijk aan het vierde kwartaal van 2008, maar nog altijd positiever gestemd dan in de voorgaande periode.

Sinds het begin van de financiële en (vervolgens) economische crisis in Nederland zijn steeds minder burgers van mening dat er te weinig aandacht is voor mensen die het minder hebben. In het tweede kwartaal van 2008 vond 60% van de mensen dat er te weinig aandacht was, een jaar later is dit percentage gedaald naar 51%. Blijkbaar hebben de crises – en wellicht het daarbij behorende overheidsbeleid – geleid tot meer aandacht voor mensen die het minder hebben.

Figuur 2.2 Percentage dat verwacht dat de Nederlandse economie slechter zal worden de komende 12 maanden,^a bevolking van 18+ naar vijf werksituaties, 2008-2009

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om ...? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen de antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

DE POLITIEK

Prioriteiten

Hoe werken al deze opvattingen door in de beleidsprioriteiten die mensen stellen? Tabel 2.3 beschrijft in hoeverre Nederlanders de uitgaven voor twaalf begrotingsposten zouden willen aanpassen. De respondenten kregen voor deze twaalf begrotingsposten de relatieve grootte van de begrote overheidsuitgaven weergegeven (tabel 2.3, kolom 2). Zij kregen vervolgens de mogelijkheid om de begroting aan te passen, met de voorwaarde dat de begrotingsposten opnieuw op 100% zouden uitkomen. De meeste Nederlanders maken relatief bescheiden aanpassingen aan de begroting van een half procentpunt tot enkele procentpunten per post. Dit komt deels doordat een aantal begrotingsposten relatief klein is.

De meeste Nederlanders willen meer geld uitgeven aan de gezondheidszorg en – zij het in mindere mate – aan orde en veiligheid. Maar liefst 82% van de burgers vindt dat de overheid

meer moet spenderen aan gezondheidszorg, terwijl slechts 6% wil bezuinigen. Over het algemeen wordt er maar liefst 3 procentpunten extra uitgaven voor gereserveerd. Voor orde en veiligheid wil 59% van de Nederlanders meer uitgeven, en 15% minder. Dit resulteert in een mediaan van +1 procentpunt.

Posten waar Nederlanders over het algemeen op willen bezuinigen zijn defensie, internationale samenwerking, ontwikkelingshulp en vredesmissies, en kunst, cultuur en wetenschappen. Van elk van deze posten wordt ongeveer een derde van de uitgaven geschrapt. Dit is des te opvallender, aangezien zij al een relatief kleine post vormen op de begroting. Op internationale samenwerking, ontwikkelingshulp en vredesmissies wil 80% van de Nederlanders bezuinigen, op defensie 76% en op kunst, cultuur en wetenschappen 50%.

Op de andere begrotingsposten houden voor- en tegenstanders van extra uitgaven

Tabel 2.2 **Opvattingen over mondialisering en solidariteit^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)**

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1	2009/2
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'						
• (zeer) oneens	44	39	37	41	47	41
• (zeer) eens	17	20	20	17	15	17
'in ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben'						
• (zeer) oneens	18	17	17	20	21	19
• (zeer) eens	57	60	57	55	52	51

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

Tabel 2.3 **Aanpassingen van de begroting door burgers,^{a b} bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten)**

	(voorgelegde uitgaven) ^c	minder uitgeven	meer uitgeven	mediaan ^d
• onderwijs	(26%)	36	47	0
• kunst, cultuur en wetenschappen	(3%)	50	20	- 1
• sociale zekerheid	(21%)	41	39	0
• gezondheidszorg	(12%)	6	82	+ 3
• orde en veiligheid (politie, brandweer, veiligheidsdiensten)	(7%)	15	59	+ 1
• defensie	(7%)	76	8	- 2
• internationale samenwerking, ontwikkelingshulp, vredesmissies	(6%)	80	7	- 2
• infrastructuur	(7%)	40	34	0
• milieu en waterbescherming	(2%)	13	48	0
• immigratie en integratie	(2%)	48	16	0
• woon- en wijkbeleid	(4%)	48	26	0
• aflossing staatsschuld	(3%)	46	23	0

a De twaalf begrotingsposten tellen gezamenlijk op tot 100%.

b De gepresenteerde antwoorden 'meer uitgeven' en 'minder uitgeven' tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid op tot 100%.

c De voorgelegde uitgavenposten zijn gebaseerd op de (inmiddels verouderde begroting) voor het jaar 2009.

d We beschrijven hier de mediaan in plaats van de gemiddelde uitgaven. De mediaan (het midden van een verdeling) is als maat van centralisatie minder gevoelig voor 'rare' uitzonderingen dan het gemiddelde. Bij de begrotingsvraag zijn enkele respondenten zeer rigoureuze door de begroting gegaan door sommige posten op 50% te zetten en andere posten (zoals onderwijs) op 0. Dit kleine aantal respondenten zou een onevenredig grote invloed hebben op het gemiddelde. Daarom maken we hier gebruik van de mediaan.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

elkaar meer in evenwicht. Nederlanders neigen ietwat naar meer uitgaven op onderwijs en op milieu/waterbescherming, en naar bezuinigen op immigratie/integratie, woon-/wijkbeleid en aflossing staatsschuld. Deze verschillen zijn echter niet zo groot.

Verschillen tussen politieke groepen

De voorkeuren voor overheidsuitgaven verschillen tussen groepen burgers. Mannen willen wat meer uitgeven aan onderwijs, infrastructuur en staatsschuld; vrouwen wat meer aan gezondheidszorg en orde en veiligheid. Ouderen willen meer uitgeven aan sociale zekerheid en internationale samenwerking; jongeren willen meer uitgeven aan infrastructuur, milieu, woon- en wijkenbeleid en de staatsschuld. Hogeropgeleiden willen meer spenderen aan onderwijs, internationale samenwerking, infrastructuur en immigratie/integratie. Lageropgeleiden willen meer uitgeven aan sociale zekerheid, gezondheidszorg, en orde en veiligheid.

De opvallendste verschillen zijn echter die tussen de aanhangers van verschillende politieke partijen. Tabel 2.4 beschrijft wederom de twaalf begrotingsposten en toont de voorkeuren van de aanhangers van tien politieke partijen², alsmede de groep die (nog) niet weet op welke partij men bij de Tweede-Kamerverkiezingen gaat stemmen. Links van de doorgetrokken streep staan de partijen waarvan de kiezers gemiddeld genomen willen bezuinigen op die begrotingspost, rechts de partijen waarvan de kiezers meer willen uitgeven. De partijen zijn gerangschikt naar de mate waarin de aanhang wil bezuinigen (links) of extra wil spenderen (rechts). Wanneer kiezers gemiddeld genomen meer dan een half procentpunt willen bezuinigen, is de partij grijs gearceerd.³

2 Voor aanhangers van andere politieke partijen, als TON, zitten in dit onderzoek te weinig aanhangers om zinvolle uitspraken te kunnen doen. Vandaar dat we de voorkeuren van deze groep in tabel 2.4 buiten beschouwing laten.

3 Een half procentpunt is een aanzienlijke gemiddelde verschuiving van de begrotingspost, gezien de grootte van de uitgaven op deze posten (gemiddeld 8%, en de meeste 6% of minder).

Veel verschillen in voorkeuren tussen de aanhangers van verschillende politieke partijen zijn niet significant. Het is daarom belangrijk de gemiddelde cijfers die zijn weergegeven in tabel 2.4 niet te verabsoluteren. Wel bieden ze informatie over de richting van de voorkeuren.

Aan drie beleidsterreinen willen aanhangers van alle politieke partijen gemiddeld genomen extra besteden: gezondheidszorg, orde en veiligheid en milieu en waterbescherming. Er is overeenstemming over het bezuinigen op internationale samenwerking, ontwikkelingshulp en vredesmissies en (met de kleine uitzondering van de SGP) defensie. Nagenoeg alle politieke groepen willen bezuinigen op woon- en wijkbeleid; en met uitzondering van de Partij voor de Dieren (en in mindere mate GroenLinks) geldt hetzelfde voor kunst, cultuur en wetenschappen. Over de staatsschuld nemen de meeste politieke groepen geen uitgesproken positie in: alleen aanhangers van de VVD (extra aflossing staatsschuld) en van GroenLinks (minder aflossing staatsschuld) willen meer dan een half procentpunt wijzigen aan de begrotingspost.

Op andere beleidsterreinen staan de aanhangers van verschillende politieke partijen wat helderder tegenover elkaar. Op onderwijs willen aanhangers van de CU, PVV, PvdD en SGP wat bezuinigen, terwijl met name D66'ers meer willen spenderen. Op sociale zekerheid staan SGP, VVD, GroenLinks, PvdD en D66 (alle: bezuinigen) tegenover PVV, CU en SP. Met name de positie van GroenLinks-aanhangers is hier opvallend. Mogelijk houdt deze positie verband met de afweging tussen verschillende posten op de begroting: GroenLinks wil meer spenderen aan met name milieu en gezondheidszorg. De aanhang van GroenLinks en van PvdD wil bezuinigen op infrastructuur; met name de VVD'ers willen daarvoor extra uitgaven.

De rangschikking van partijen verschilt op elk beleidsterrein, en ook de groep die 'weet niet' antwoordt kan op basis van de beleidsvoorkeuren niet eenduidig worden 'toegewezen' aan een politieke partij. Dit is een indicatie dat het Nederlandse politieke stelsel niet eenvoudig te vatten is in een klassieke links-rechts-dichotomie, althans niet op electoraal niveau. Wel zien we verschillen in de mate waarin kiezers rigoureuze beslissingen nemen. Kiezers van de VVD, PVV en PvdD maken de meeste grote wij-

Tabel 2.4 Aanpassingen van de begroting door burgers, naar partijvoorkeur^a, geordend naar gemiddelde aanpassing per begrotingspost,^b bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten)

	minder uitgeven										meer uitgeven											
onderwijs				CU	PVV	PvD	SGP	CDA	PvDA	SP	VVD	(wn)	GL	D66								
				-2,3	-1,2	-1,0	-0,8						+1,1									
kunst, cultuur en wetenschappen			SGP	CU	PVV	VVD	CDA	(wn)	SP	PvDA	D66	GL	PvD	+0,9								
			-1,7	-0,8	-0,6	-0,5																
sociale zekerheid						SGP	VVD	GL	PvD	D66	(wn)	CDA	PvDA	+6,1	CU	SP						
						-2,4	-1,9	-1,2	-0,7	-0,5				+6,8	+7,9							
gezondheidszorg												D66	GL	+2,5	GL	PvDA	CDA	VVD	CU	SP		
												+2,7	+2,9	+3,0	+3,3	+3,5	+3,9	+4,1	+4,7	+4,8	+4,8	
orde en veiligheid (politie, brandweer, veiligheidsdiensten)												GL	D66	+1,0	VVD	PvDA	CU	CDA	(wn)	SGP	PvD	SP
												+1,1	+1,1	+1,2	+1,2	+1,3	+1,4	+1,5	+1,5	+1,6	+2,9	
defensie			PvD	SP	GL	D66	(wn)	PvDA	PVV	VVD	CDA	CU										
			-4,4	-3,8	-3,1	-2,5	-2,4	-2,1	-2,0	-1,5	-1,4	-1,1										
internationale samenwerking, ontwikkelingsschuip, vredesmissies	PVV	(wn)	SP	VVD	D66	PvDA	PvD	CDA	GL	SGP	CU											
	-4,0	-2,5	-2,5	-2,5	-2,0	-1,7	-1,6	-1,6	-1,0	-0,9												
infrastructuur						PvD	GL	CU	(wn)	PvDA	CDA	D66	SP	SGP	PVV	VVD						
						-2,1	-0,6					+0,9										
milieu en waterbescherming												SGP	VVD	+0,5	CU	(wn)	PvDA	D66	CDA	SP	PVV	GL
												+0,6	+0,8	+0,9	+1,0	+1,0	+1,1	+1,2	+2,7	+3,2		
immigratie en integratie				PVV	SGP	CDA	(wn)	VVD	SP	PvDA	CU	D66	GL	PvD								
				-1,1	-0,7																	
woon- en wijkbeleid												VVD										
aflossing staatschuld			CDA	D66	CU	SP																
			-0,8	-0,7	-0,6																	
						GL	(wn)	PvDA	PvD	CU	D66	PVV	SGP	VVD	+0,6							
						-0,9	-0,6															

a Mensen die (nog) niet weten op welke partij zij zouden stemmen, zijn weergegeven met (wn).
 b Links van de streep staan partijen waarvan de aanhang gemiddeld genomen wil bezuinigen, rechts partijen waarvan de aanhang meer wil uitgeven.
 Donkelder gekleurde partijen hebben een aanhang die meer dan een half procentpunt wil aanpassen aan de uitgave.
 Bron: COB 2009/2

zingen in de begroting. Kiezers van de PvdA, GroenLinks, SP en CDA juist de minste.

Opvattingen over de politiek

Uit tabel 2.5 blijkt dat de opvattingen van Nederlanders over de politiek en politici weinig zijn veranderd ten opzichte van het vorige kwartaal. Zoals we al in hoofdstuk 1 zagen, is de eerdere stijging van de tevredenheid over de overheid niet tijdelijk geweest: het percentage mensen dat tevreden is over de overheid is bijna even groot als het percentage mensen dat ontevreden is, namelijk ongeveer 30%. Hoewel deze cijfers niet rooskleurig zijn, is de tevredenheid aanzienlijk hoger dan een jaar geleden.

In vergelijking tot het eerste kwartaal van 2009 zijn Nederlanders minder vaak van mening dat de overheid te weinig doet voor ‘mensen zoals ik’. Ook denken sinds het begin

van de crisis minder mensen dat politici niet veel geven om wat ‘mensen zoals ik’ denken. Dit is in overeenstemming met wat we eerder in dit hoofdstuk ook al zagen: sinds de crisis menen Nederlanders in toenemende mate dat er voldoende aandacht is voor mensen die het minder hebben. Het idee lijkt gegroeid dat er in de samenleving wat meer aandacht is voor elkaar en in de politiek meer aandacht is voor burgers. Iemand verwoordt het als volgt:

“De mensen worden bewuster door de crisis. Meer mensen lopen de kans werkeloos te worden en daardoor ontstaat er meer begrip voor elkaar. We krijgen het misschien allemaal iets moeilijker. Dat is iets wat ons ook weer samenbindt.”

Ondanks deze ontwikkelingen vindt de grootste groep Nederlanders (maar geen meerderheid) in beide gevallen dat er nog altijd te weinig aandacht is. De politiek wordt met

Gedwongen afweging, maar liever meer uitgeven

In 2008 (zie COB 2008|4) hebben we op een andere wijze aan burgers gevraagd of zij meer of minder zouden willen uitgeven aan specifieke beleidsposten. In plaats van een herverdeling van begrote uitgaven hebben we toen uitsluitend gevraagd of de overheid meer of minder zou moeten uitgeven aan elk van de genoemde begrotingsposten. Deze vraagstelling leidde ertoe dat burgers op nagenoeg alle terreinen extra wilden uitgeven. Met andere woorden: ze werden niet gedwongen een eigen afweging te maken van beleidsprioriteiten. In de huidige vraagstelling dwingen we ze wel degelijk tot een dergelijke afweging.

Dit maakt het interessant om de uitkomsten van nu te vergelijken met de uitkomsten van de eerdere vraag. Er zijn zowel opvallende overeenkomsten als opvallende verschillen. In beide onderzoeken kwamen dezelfde posten naar voren om te bezuinigen: defensie (voorheen ‘internationale militaire missies en conflictbeheersing’), ontwikkelingssamenwerking en kunst, cultuur en wetenschappen. Maar hoewel burgers in 2008 extra wilden spenderen aan gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid op straat, infrastructuur (mobiliteit) en armoedebestrijding, is dat anders wanneer we ze dwingen tot een financiële afweging. Dan willen burgers wel meer uitgeven aan gezondheidszorg en aan orde en veiligheid, maar blijken onderwijs, infrastructuur en armoedebestrijding minder belangrijk.^a Dit wijst erop dat dit weliswaar valency-issues zijn (over het algemeen willen burgers hier wel meer aan besteden), maar dat ze in de uiteindelijke afweging van beleidsprioriteiten als ondergeschikt worden beschouwd ten opzichte van gezondheidszorg en orde/veiligheid.

Wanneer burgers het geheel van begrotingsposten overzien, maken zij een andere afweging van beleidsposten. Meer geld uitgeven om problemen op te lossen, lijkt in algemene discussies misschien een optie (getuige de uitkomsten van het vierde kwartaal van 2008), maar gezien de beperkte middelen is het dat niet. Wanneer wordt benadrukt dat de middelen beperkt zijn en afwegingen moeten worden gemaakt, zijn burgers in staat om hun opvatting aan te passen: ze spenderen dan minder aan drie beleidsterreinen waar ze eigenlijk ook meer geld aan hadden willen uitgeven. Het is daarom belangrijk om te blijven communiceren dat politiek een kwestie van afwegen is, niet alleen binnen beleidsterreinen maar ook tussen beleidsterreinen.

^a Mogelijk houden de veranderingen ook verband met de formulering van de begrotingsposten. Mobiliteit klinkt wellicht aantrekkelijker dan infrastructuur; armoedebestrijding aantrekkelijker dan sociale zekerheid. Dit argument geldt echter niet voor de begrotingspost onderwijs.

name genoemd als probleem door mensen die het met Nederland duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan. Mensen die het iets meer de verkeerde kant op vinden gaan, betrekken dat minder vaak op de politiek. De negatieve houding over de politiek blijkt uit de volgende citaten.

“De politiek is meer bezig met de eigen belangen dan met de belangen van het land. Dit heeft zijn weerslag op de hele samenleving, iedereen leeft als een individu zonder respect voor de ander. Dit heeft de graaicultuur in de hand gewerkt waar vervolgens weer niets aan gedaan wordt.”

“Met de huidige regering zie ik totaal geen verbetering komen. Alle problemen worden doorgeschoven naar de volgende regering. Een laf stelletje dat er alleen maar aan denkt: hoe kunnen wij zo lang mogelijk blijven zitten. Er wordt niets beslist. Daarom ook een keuze bij de volgende verkiezingen voor PVV.”

“Alle dingen die goed gaan worden door Den Haag weer veranderd. En aan dingen waar Den Haag iets aan zou moeten doen, zoals armoede, daar doen ze niets of bijna niets aan.”

“De politiek voert zijn eigen koers. De mening van de burger slaan ze in de wind. Ik vind dat ze te veel bezig zijn met ‘het redden’ van andere landen, maar dat ze de Nederlandse burgers in de kou laten staan. En als ze dan iets doen voor de Nederlanders, dan pakt dat voornamelijk goed uit voor de mensen die bovenmodaal leven, maar de minima laten ze iets te veel links liggen. Ook alle bonussen voor managers moeten echt aangepakt worden en niet zoals nu: eerst geld aan een bank geven en daarna pas voorwaarden gaan stellen. Dat is de verkeerde volgorde.”

Het dominante beeld is dat politici de eigen belangen voorop stellen, niet responsief zijn en zich vaak niet met relevante onderwerpen bezighouden. Dit is geen goede voedingsbodem wanneer de overheid steun moet krijgen voor eventuele drastische bezuinigingen. Anderzijds blijft de vraag hoe diep deze houding geworteld is. Burgers noemen vaak maatschappelijke problemen eerst, en kijken dan onder meer naar de politiek voor een oplossing. In hoofdstuk 4 gaan we in op hoe burgers de rol van de politiek bij de opvoeding zien.

Tabel 2.5 Diverse opvattingen over de overheid en de politiek,^a bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1	2009/2
tevredenheid over de overheid^b						
• (zeer) ontevreden	38	37	41	29	28	31
• (zeer) tevreden	23	22	20	26	30	29
'de landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen'						
• (zeer) oneens	15	13	13	13	16	14
• (zeer) eens	59	62	63	61	61	62
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'						
• (zeer) oneens	21	20	18	23	25	20
• (zeer) eens	38	37	37	34	34	32
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'						
• (zeer) oneens	35	33	32	30	28	30
• (zeer) eens	27	27	23	29	30	31
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'						
• (zeer) oneens	20	19	15	16	21	18
• (zeer) eens	58	57	61	60	55	55
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'						
• (zeer) oneens	21	16	20	19	21	21
• (zeer) eens	37	39	33	36	36	35
'het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'						
• (zeer) oneens	44	40	38	43	43	39
• (zeer) eens	28	27	31	27	28	30
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'						
• (zeer) oneens	20	20	17	21	23	20
• (zeer) eens	48	48	50	49	45	45
'het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties'						
• (zeer) oneens	13	14	12	14	14	13
• (zeer) eens	65	62	64	64	62	60

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b 'In hoeverre bent u tevreden of ontevreden met de wijze waarop de overheid in Nederland functioneert?'

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-2

3 DE ECONOMISCHE CRISIS EN DE MEDIA

Samenvatting

De meeste Nederlanders zeggen berichtgeving in de media over de financiële en economische crisis intensief te volgen. Toch vindt ook 57% van de ondervraagden dat er te veel bericht wordt over de economische crisis. Hierdoor krijgt ander belangrijk nieuws wat te weinig aandacht. Volgens 46% van de Nederlanders zou de overwegend zorgwekkende toon van de media de crisis kunnen versterken. Hoewel Nederlanders kritische kanttekeningen plaatsen bij de berichtgeving, lijken ze over het algemeen tevreden met het nieuwsaanbod. Toch lijken de burgers opvallend slecht geïnformeerd over de maatregelen van de regering om de economische crisis te bestrijden.

MENINGEN OVER DE MEDIA

Zoals eerder aangegeven worden maar weinig mensen rechtstreeks door de crisis geraakt in de zin dat zij of hun naasten hun baan (dreigen te) verliezen. Het komt nu wel vaker voor dat in de vrienden- en kennissenkring mensen werkloos worden, maar de impact daarvan op de houding tegenover de crisis lijkt veelal zeer gering. Kennis en oordelen zijn in hoge mate gebaseerd op wat de media melden. Zoals in de focusgroepen van dit kwartaal in Den Haag wordt gesignaleerd:

Zonder de media zouden veel mensen niet eens weten dat er een economische crisis gaande is, zo vermoeden sommige respondenten. Zeker omdat zij, dat geldt althans voor het merendeel van de respondenten, in het dagelijks leven nagenoeg geen nadelen ondervinden van de recessie. Als men daarentegen de televisie aanzet of de krant openslaat, is het onderwerp 'kredietcrisis' alom vertegenwoordigd (Veldkamp-verslag p. 11).

In eerdere kwartalen was regelmatig te horen dat de media overdreven en daarmee mogelijk ook bijdroegen aan de crisis. In dit kwartaal hebben we een paar vragen opgenomen in de enquête en die ook doorgesproken in de focusgroepen. Daarvan doen we allereerst kort verslag en vervolgens gaan we na wat achtergronden zijn van enkele oordelen over de media. Tabel 3.1 toont de opvattingen van de geënquêteerden in het tweede kwartaal van 2009.

Slechts 4% van de geënquêteerden volgt de berichtgeving helemaal niet. In de focusgroepen wordt naar voren gebracht dat er ook nauwelijks aan te ontkomen is.

Sommigen signaleren bij zichzelf wel een zekere vermoeidheid en afnemende belangstelling. Wie het nieuws intensief volgt doet

dat lang niet altijd vanuit bezorgdheid. Sommigen vinden het ook spannend en vermakelijk.

“Er zijn nu iets minder schandalen, maar ik vond het fantastisch, en dan kwamen er elke keer weer kleine verhaaltjes bij.”

“Dat politici dan gevraagd wordt wat ze gaan doen en dat er dan een paar scherpe mensen bij zitten – dat vind ik dan leuk.”

Bijna de helft van de geënquêteerden is geneigd om de berichtgeving 'te veel' te vinden en 40% plaatst zich in het neutrale midden tussen 'te weinig' en 'te veel'. In de focusgroepen wordt duidelijk dat het neutrale midden niet hoeft te betekenen dat men de hoeveelheid goed vindt. Men kiest ook voor deze antwoordcategorie omdat er eigenlijk nooit van een teveel sprake kan zijn: 'Er zit toch een uitknop op de tv.' Bij wie vindt dat het te veel is speelt zowel de overweging dat ander, niet-economisch nieuws te weinig aandacht krijgt als de overweging dat de veelal negatieve berichtgeving mensen onnodig bezorgd maakt. Daarover verderop meer. De enkeling die vindt dat er te weinig berichtgeving is, wil niet meer nieuws maar meer diepgang.

Tabel 3.1 Opvattingen over de media in verband met de financiële en economische crisis,^a bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten)

	1	2	3	4	5	ik weet het niet
'in hoeverre volgt u zelf die berichtgeving?'	4	11	30	36	17	3
'wat vindt u van de hoeveelheid berichten?'	2	4	40	33	14	8
'wat vindt u in het algemeen van de begrijpelijkheid van de berichten?'	10	20	33	23	9	5
'wat vindt u in het algemeen van de toon van de berichtgeving?'	8	26	44	10	4	9
'wat denkt u dat het belangrijkste effect is van de berichtgeving op kijkers/lezers/luisteraars?'	2	8	34	35	11	12
'hoe vindt u in het algemeen de toon van de berichtgeving over de crisismaatregelen van de regering?'	5	18	48	15	5	9

a Nu volgt een aantal vragen over de berichtgeving in de media (tv, kranten, bladen, radio) over de financiële en economische crisis ...'

Bron: COB 2009/2

Wat de complexiteit van de berichtgeving betreft, plaatst ongeveer een derde van de ondervraagden zich aan de kant van het ‘makkelijk’ kunnen volgen en een derde vindt de berichtgeving eerder ‘te ingewikkeld’. In de toelichtingen bij de laatstgenoemde antwoorden legt men zowel de schuld bij zichzelf – men volgt het nieuws nauwelijks en heeft daarom onvoldoende achtergrondinformatie – als bij informatiebronnen die hun gebreken willen verhullen:

“Ze gebruiken veel dure woorden, maar er wordt niets gezegd.”

“Journalisten en economen weten het ook niet.”

Niet iedereen vindt het criterium begrijpelijkheid overigens even belangrijk. Zo stelt iemand:

“Ik vind die discussies wel leuk – niet dat ik het altijd begrijp, maar ik kan me kostelijk amuseren.”

De geënquêteerden en ook de deelnemers aan de focusgroepen vinden de berichtgeving eerder te pessimistisch dan te optimistisch en in het verlengde daarvan ziet men het risico dat er paniek wordt gezaaid en de crisis onbedoeld erger wordt gemaakt, omdat het vertrouwen in de economie verder wordt uitgehold en bezorgde mensen minder geld uitgeven. De crisis als *selffulfilling prophecy*. Dat wordt echter ook wel gerelativeerd: mensen gaan nog steeds op vakantie en laden hun karretje vol bij de supermarkt, dus het valt wel mee met de paniek.

In de discussie in de focusgroepen worden wel kritische opmerkingen over de media gemaakt, maar over de hele linie lijkt men tevreden met het aanbod en de verscheidenheid van nieuws en duidingen daarvan. De gangbare verwijten dat het journaal schandaalbelust is en alles overdrijft om kijkers en lezers te trekken lijken ook geen grote rol te spelen als het om de economische berichtgeving gaat.

In de antwoorden op de slotvraag naar de toon van de ‘berichtgeving over de crisismaatregelen van de regering’ houden ‘te negatief’ en ‘te positief’ elkaar in evenwicht en kiest ongeveer de helft van de geënquêteerden voor het neutrale midden. We wilden vragen naar de toon van de berichtgeving over de regering, maar in de focusgroepen blijkt dat de vraag ook anders kan worden opgevat, namelijk als

vraag naar de toon van de berichtgeving door de regering.⁴ Men vindt die berichtgeving onder andere weinig consistent. Eerst zou het allemaal zo’n vaart niet lopen met de Nederlandse economie en later zou die in zeer zwaar weer zijn beland. Men vindt de berichten ook wel vaag en heeft ‘het gevoel dat de regering onvoldoende maatregelen neemt om de economische crisis te bestrijden en zich daarom verschuilt achter algemeenheden’ (Ferro-rapport Amsterdam, p. 16). Gaat het om de toon van de berichten over de regering, dan bestaat in de focusgroepen niet het idee dat de media in het algemeen te kritisch of te volgzaam zouden zijn. In de discussies wordt juist de verscheidenheid van meningen in de Nederlandse media als iets positiefs benadrukt.

Uit de discussies blijkt iets anders bij bespreking van de laatste vraag van tabel 3.1: veel mensen hebben helemaal geen beeld van de crisismaatregelen waarvan in de vraag sprake is.

De meeste respondenten kunnen zich desgevraagd geen berichten herinneren over de maatregelen die de overheid heeft genomen naar aanleiding van de economische crisis. ... Opvallend is dat bij het bespreken van de resultaten in de groepen al snel duidelijk wordt dat de meeste respondenten zich maar weinig berichtgeving over de maatregelen voor de geest kunnen halen. Er wordt wel gesteld dat in het begin opsommingen te zien waren van de maatregelen, maar dat het daarna redelijk stil is geworden (Veldkamp-rapport, p. 12).

Voordat we daar op doorgaan, kijken we in tabel 3.2 naar verschillen in waarderingen van de media naar drie sociaaldemografische kenmerken en kenmerken van het mediagebruik. Mannen volgen de berichtgeving over de economische crisis aanzienlijk vaker dan vrouwen, maar de beide seksen verschillen niet in de mate waarin ze de informatie (te) moeilijk vinden of (te) optimistisch of pessimistisch. Ouderen volgen de berichtgeving meer dan gemiddeld en vinden die opvallend vaak moeilijk en optimistisch. Hogeropgeleiden volgen de berichtgeving ook meer dan gemiddeld, maar vinden die juist het minst vaak moeilijk en het vaakst pessimistisch.

4 De formulering is inderdaad dubbelzinnig en daarom laten we deze vraag verderop ook buiten beschouwing.

Tabel 3.2 Opvattingen over de media en de crisis naar diverse achtergronden, bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten)

	intensief ^a	moeilijk ^b	optimistisch ^c	pessimistisch ^c
allen	52	32	13	34
• vrouw	42	32	13	33
• man	63	32	14	35
• 18-34 jaar	41	26	11	38
• 35-54 jaar	53	30	8	37
• 55+	61	40	21	27
• laag opleidingsniveau (-vmbo)	46	35	19	26
• middelbaar	50	36	14	32
• hoog opleidingsniveau (hbo+)	62	23	7	44
mediagebruik:				
• volgt landelijk politiek nieuws nauwelijks	21	27	12	26
• idem op hoofdlijnen	53	33	13	35
• idem intensief	87	32	17	40
kijkt regelmatig NOS-journaal	56	33	14	35
kijkt regelmatig publieke actualiteiten/discussie	62	33	16	32
kijkt regelmatig RTL-nieuws/actualiteiten	52	33	15	32
kijkt regelmatig Hart van Nederland	49	36	18	26
leest regelmatig De Telegraaf	58	37	18	29
leest regelmatig het Algemeen dagblad	62	38	15	36
leest regelmatig NRC(Next), Volkskrant en/of Trouw	72	34	15	36

a Antwoorden 4 en 5 bij vraag a) in tabel 3.1.

b Antwoorden 4 en 5 bij vraag b) in tabel 3.1.

c Antwoorden 1 en 2 (optimistisch) of 4 en 5 (pessimistisch) bij vraag c) in tabel 3.1.

Bron: COB 2009/2

Wat het algemene mediagebruik betreft is er een voor de hand liggend sterk verband tussen het intensief volgen van crisisberichten en de intensiteit van het volgen van landelijk politiek nieuws. Als men het politieke nieuws intensief volgt vindt men de crisisberichten vaak (te) pessimistisch. De verschillen tussen kijkers van verschillende tv-programma's en lezers van verschillende kranten zijn betrekkelijk gering.

WAT HEEFT DE REGERING OOK ALWEER GEDAAN?

Zoals vermeld blijken de deelnemers van de focusgroepen bij de beoordeling van de berichtgeving over crisismaatregelen van de regering weinig idee te hebben van die maatregelen. Eerder in de gesprekken is het regeringsbeleid ten aanzien van de crisis ook al ter sprake geweest. In de rapporten over de focusgroepen (zie de vermelding achterin bij de verantwoording) wordt daaraan aandacht besteed. Over de groep lageropgeleiden respectievelijk de groep hogeropgeleiden in Middelburg wordt in het Ferro-rapport (p. 11) het volgende gemeld:

De vraag over de rol van de regering in de economische crisis roept voornamelijk reacties op over de in de ogen van de deelnemers veel te hoge salarissen van ministers.

(...)

Over de maatregelen die de Nederlandse regering neemt om de crisis te bestrijden is men verdeeld. Respondenten die hier kritisch over zijn, merken op dat het beleid te ad hoc is en dat een langetermijnvisie ontbreekt. Daar wordt tegenin gebracht dat de werkloosheidcijfers in Nederland nog steeds tot de laagste van Europa horen en dat de regering het dus nog niet zo slecht doet.

Behalve dat wordt opgemerkt dat er 'veel geïnvesteerd is' wordt er in de groep hogeropgeleiden niets over concrete maatregelen gezegd. Gebezigde kwalificaties als 'betuttelend', 'ad hoccerig' en 'zonder langetermijnvisie' worden niet geadstrueerd of toegelicht met beleid dat niet met de crisis te maken heeft.

Over achtereenvolgens de lager- en de hogeropgeleiden in Amsterdam is in het betreffende Ferro-rapport (p. 10) het volgende te lezen:

De respondenten hebben weinig beeld van hoe de regering met de economische crisis omgaat. De algehele indruk bestaat dat de regering er zelf ook niet goed raad mee weet. Dat is volgens de respondenten ook begrijpelijk omdat het een wereldomvattend probleem is waar de Nederlandse regering weinig vat op heeft. Er worden volgens de respondenten geen echte besluiten genomen.

(...)

De enige opvallende maatregel die genoemd wordt, is het geld dat de regering in de banken gestoken heeft. Men ziet daarvan echter weinig resultaat: de

banken houden volgens de respondenten nog altijd de hand op knip waardoor het positieve effect op de economie uitblijft.

(...)

De respondenten zijn kritisch over de rol van de regering in de economische crisis. Ze vinden dat de regering onvoldoende duidelijk is in de aanpak van de crisis. Men heeft het gevoel dat er geen knopen worden doorgehakt en geen besluiten worden genomen die nodig zijn om de economische crisis te bestrijden. Te veel besluiten worden volgens de respondenten verschoven naar de toekomst. Wel vindt men het goed dat de huidige regering de "graaicultuur" aanpakt. Dit roept echter ook weer de kritiek op dat dit veel eerder had moeten gebeuren.

In de groep hogeropgeleiden wordt ook nog gerefereerd aan het 'krachtdadig optreden' ten aanzien van de banken in het najaar van 2008 en wordt gesteld dat men in Den Haag de crisis aangrijpt om beleid door te voeren dat men altijd al wilde: de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd.

Over de beide focusgroepen in Den Haag vermeldt het Veldkamp-rapport (p. 8):

Hoe kijkt men aan tegen de rol van de overheid inzake de crisis? Desgevraagd weten veel respondenten niet precies welke maatregelen de overheid tot nog toe in het leven heeft geroepen. De lageropgeleiden denken aan enkele interventies zoals het afschaffen van de vliegtax of de sloopregeling voor auto's. Ook de hulp aan banken en het afgeven van de bankgaranties voor particulieren worden genoemd.

(...)

Bij de hogeropgeleiden wordt op de vraag over de rol van de overheid door iemand met lichte ironie opgemerkt: "Reageren ze dan?" Een ander noemt de reactie van de overheid laconiek. Weer een ander weet zich niet meer te herinneren welke maatregelen zijn getroffen, maar wel dat deze beslissing "heel veel tijd in beslag heeft genomen en dat de uitslag teleurstellend was". Ook vrezende sommigen van hen dat de maatregelen van de overheid de problematiek slechts verleggen. De respondenten concluderen uit hun gebrekkige kennis dat de communicatie over de maatregelen die de overheid denkt te nemen onduidelijk is.

In de groep hogeropgeleiden werd expliciet doorgevraagd naar genomen maatregelen. Dat levert opmerkingen op als 'Bos heeft geprobeerd overal geld in te stoppen', maar waarin weet men niet meer. Er wordt gestimuleerd en bezuinigd, maar waarom en in welke volgorde blijft onduidelijk. Men noemt nog wel de deeltijd-WW en een sloopregering voor oude auto's, maar of die al is ingevoerd weet men niet.

Al met al zijn de focusgroepen niet per se negatief, maar vooral ongeïnformeerd. Met name voor hogeropgeleiden is dat overigens geen belemmering om in algemene termen over het beleid te spreken (gebrek aan visie, maar het is ook moeilijk gezien de vele belangen, et cetera).

De discussies zijn een waarschuwing dat de politiek bij een aantrekkende economie niet vanzelfsprekend bezuinigingen kan doorvoeren als nog te betalen prijs voor eerder stimuleringsbeleid. Burgers hebben daar weinig idee van en voor menigeen zullen de bezuinigingen het eerste aan den lijve ervaren negatieve gevolg van de crisis zijn. De brede steun voor het beleid rond de banken in het najaar van 2008 vervaagt in de herinnering en men tast in het duister over huidig en toekomstig beleid.

4 OPVOEDING EN GEZIN

Samenvatting

In algemene discussies noemen Nederlanders slechte opvoeding regelmatig als oorzaak van gebrekkige omgangsvormen. Ouders zouden hun kinderen niet meer goed opvoeden, wat zou leiden tot onfatsoenlijk gedrag onder jongeren. Wanneer we echter in groepsgesprekken uitvoeriger ingaan op het onderwerp opvoeding, blijkt de houding van Nederlanders veel genuanceerder. De discussie op dit onderwerp blijft erg mat; 'slechte opvoeding' lijkt vooral een dooddoener. Uit de gesprekken blijkt dat men het in deze moderne samenleving lastig vindt om kinderen op te voeden. Belangrijk is vooral dat het kind persoonlijke aandacht krijgt van de ouders. Nagenoeg alle Nederlanders (99%) vinden dat opvoeding voornamelijk de taak is van de ouders. Hogeropgeleiden (31%) vinden vaker dan lageropgeleiden (20%) dat naast de ouders ook de school een verantwoordelijkheid heeft voor de opvoeding. Ronduit ambivalent zijn burgers over de rol van de overheid. De overheid mag zich niet met de opvoeding bemoeien, maar moet probleemjongeren wel strenger straffen; ze mag niet achter de voordeur kijken, maar moet daar wel ingrijpen als er echt iets is.

'Kinderen worden niet meer goed opgevoed' is een terugkerende stelling in de focusgroepgesprekken, zowel in 2009 als in 2008. Hoewel jeugd en gezin blijkens tabel 1.3 niet als een van de belangrijkste problemen van ons land wordt gezien, wordt opvoeding in de focusgroepen veelvuldig als oorzaak van allerlei problemen genoemd. Vooral in de gesprekken over de economische crisis en normen, waarden en omgangsvormen legt men de oorsprong van negatieve ontwikkelingen bij de opvoeding. Ouders verwennen hun kinderen te veel in materieel opzicht, de wil van het kind staat te centraal in de opvoeding en er wordt te weinig structuur geboden en gedisciplineerd. Normen en waarden bijbrengen gebeurt te weinig omdat ouders zelf te druk zijn met werken en het gezinsleven te lijden heeft onder het jachtige bestaan. Aan de andere kant wordt opvoeding regelmatig aangehaald als een belangrijk element in het tegenwicht bieden aan negatieve trends in de samenleving zoals de afnemende tolerantie en het negatieve sociale klimaat.

Dit type standpunten en redenties was aanleiding dieper in te gaan op hoe men aankijkt tegen de opvoeding van kinderen anno 2009. Welke problemen ziet men en bij wie ligt de verantwoordelijkheid voor opvoeding? We hebben hierover stellingen in de enquête van dit kwartaal opgenomen en discussies gevoerd in de focusgroepen.

OPVATTINGEN OVER OPVOEDING

Een terugkerende klacht in de focusgroepen van het afgelopen jaar is dat ouders steeds meer werken en kinderen naar de opvang brengen. Daardoor hebben ouders minder tijd voor de opvoeding en schiet het bijbrengen van normen en waarden tekort. Overigens haalt men verschillende redenen aan om meer te gaan werken: enerzijds uit noodzaak door stijgende lasten, anderzijds uit materialisme, meer willen hebben en kunnen doen.

Vinden we dergelijke opvattingen terug in de cijfers? De stelling dat het gezinsleven eronder lijdt als beide ouders werken krijgt inderdaad brede instemming. Bijna de helft van de ondervraagden stemt hiermee in, tegenover een derde die haar afwijst. In de focusgroepen blijken sommigen de stelling te interpreteren als 'allebei fulltime werken'. Ander onderzoek op dit terrein doet ook vermoeden dat een deel van de respondenten de enquêtevraag zo heeft opgevat. Zo vindt twee derde van de Nederlanders dat een werkende moeder net zo'n warme en hechte relatie met haar kinderen kan hebben als een moeder die niet werkt, en vindt ongeveer 40% van de bevolking dat het gezinsleven eronder lijdt als de vrouw een volledige baan heeft.⁵ Hoewel niet iedereen de stelling interpreteert als een stel dat beiden fulltime werkt, is dat volgens verschillende focusgroepen wel een duidelijke grens. Het gezinsleven

5 M. Cloin en M. Souren. Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008* (p. 115-158). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.

komt erg onder druk te staan als beide ouders fulltime werken, en daar gaan zowel kinderen als ouders onder lijden.

“Dan rijst bij mij de vraag van wat voegt een kind toe?”

“Als ze fulltime werken en ze komen moe thuis, reageren ze dat af op de kinderen en in het weekend alleen maar slapen dan gaat het niet goed denk ik.”

Een vrouw die het eens is met de stelling dat het gezinsleven eronder lijdt als beide ouders werken meent dat kinderen ‘te veel een accessoire’ zijn, die horen bij een compleet leven maar waar men niks voor wil inleveren. Ook wanneer men zelfwerk en de zorg voor (jonge) kinderen heeft gecombineerd, vindt men dat terugkijkend soms toch niet positief. Zo zegt een alleenstaande moeder: ‘Ik had het gevoel dat ze iets misten.’ Bepaalde groepen kinderen vragen ook meer aandacht en aanwezigheid van hun ouders. Zowel kinderen met problemen als opvallend genoeg pubers, waarop je voldoende toezicht moet houden, worden in dat kader genoemd.

Uit tabel 4.1 blijkt dat mannen, ouderen en lageropgeleiden vaker vinden dat het gezinsleven lijdt onder werkende ouders dan de andere groepen. Ook dit is in lijn met ander onderzoek. Deze groepen zijn veelal iets conservatiever als het gaat om opvattingen over taakverdeling tussen man en vrouw in arbeid en zorg.

Waarom vult men (zeer) oneens in bij de eerste stelling in tabel 4.1? Omdat men het prima vindt als een van de ouders parttime werkt, of omdat sommige ouders prima opvoeding en werk combineren, terwijl andere ouders wel veel thuis zijn en ‘er niks van bakken’.

“Wat is aandacht? Ik ken genoeg ouders die niet echt met hun kinderen bezig zijn en ze aan het spelen zetten.”

Bovendien is niet de voortdurende aanwezigheid van een van de ouders van belang. Andere zaken, zoals de hoeveelheid aandacht voor een kind bij thuiskomst en de band die ouders met hun kind hebben, doen er (veel) meer toe.

“Andere ouders weten helemaal niet met wie hun kinderen omgaan. Het gaat niet om werkend of niet-werkend zijn, maar om echte interesse die je hebt voor je kind.”

Ten slotte wordt er nuance aangebracht door te stellen dat het ook van het type kind afhangt. Als er problemen spelen, is het belangrijker dat ouders er veel zijn.

De tweede stelling, dat ouders tegenwoordig hun kinderen meer fatsoen bijbrengen dan twintig jaar geleden, wordt door een overgrote meerderheid afgewezen. Deze afwijzing, zo leren we uit de focusgroepen, is tweeledig: men vindt het nu niet beter dan vroeger, of meent dat het omgekeerde van de stelling het

Tabel 4.1 **Opvattingen over opvoeding naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau, bevolking van 18+, tweede kwartaal 2009 (in procenten)**

	allen	sekse		leeftijd			opleidingsniveau		
		man	vrouw	18-34	35-54	55+	laag	midden	hoog
‘het gezinsleven lijdt eronder als de ouders allebei werken’									
• (zeer) oneens	31	25	36	43	31	19	21	30	41
• (zeer) eens	47	52	42	39	45	56	52	50	39
‘ouders van nu brengen hun kinderen meer fatsoen bij dan ouders van 20 jaar geleden’									
• (zeer) oneens	74	71	76	68	75	76	76	74	71
• (zeer) eens	3	4	1	1	1	4	3	3	1

Bron: COB 2009/2

geval is, namelijk dat ouders van nu hun kinderen minder fatsoen bijbrengen. Ook hier is er verschil, naar sekse en leeftijd, maar de verschillen zijn veel kleiner. De meningen bij zowel de eerste als de tweede stelling hangen ook samen met gezinssamenstelling. Wie zelf thuiswonende kinderen heeft, meent vaker dat het gezin er niet onder lijdt als beide ouders werken en is het vaker eens met de stelling dat ouders van nu beter opvoeden.

Als er al sprake is van tanend fatsoen onder de jeugd, hoe wordt dit dan beargumenteerd? Kinderen krijgen onvoldoende respect en discipline bijgebracht, wat blijkt uit het feit dat ze in de tram niet opstaan voor ouderen of afval op straat gooien en niet in de vuilnisbak. Ze hebben geen manieren, niet ten opzichte van elkaar en niet ten opzichte van ouderen (leerkrachten en docenten). Er worden onvoldoende regels gesteld en als ze er zijn worden ze onvoldoende gehandhaafd. Dit wordt in de hand gewerkt doordat meerdere partijen bij de opvoeding betrokken zijn: ouders, grootouders, oppas, kinderopvang. Voorbeelden zijn kinderen die te veel mogen tv-kijken en computeren. Ouders kopen hun rust door de kinderen hun gang te laten gaan. Andere voorbeelden van negatieve trends zijn sleutelkinderen en jonge kinderen die om negen uur 's avonds komen vragen of de zoon van elf komt buitenspelen. Met name een te permissieve houding van de ouders, zo klinkt in alle groepen door, ligt ten grondslag aan deze ontwikkelingen. Hogeropgeleiden menen dat de toegenomen nadruk op individuele ontplooiing in de opvoeding met zich meebrengt dat kinderen onvoldoende rekening houden met anderen. Bovendien problematiseren zij het groeiende aantal eenoudergezinnen en hekelen zij de materialistische houding van het hedendaagse kind: kinderen zouden alleen nog iets willen doen voor een materiële beloning.

PROBLEMEN EN MECHANISMEN IN DE OPVOEDING

Gegeven deze negatieve trends, welke problemen spelen er dan, waar zitten pijnpunten en wat veroorzaakt die problemen? Hoewel opvoeding als oorzaak voor verschillende problemen wordt gezien in de focusgroepen van het afgelopen jaar, en ook in dit kwartaal toen in het begin van het gesprek de algemene situ-

atie van Nederland werd besproken, zijn de respondenten in de focusgroepen vrij lauw als er dieper op dit onderwerp wordt ingegaan. Hoewel kinderen minder fatsoen wordt bijgebracht, nemen ouders opvoeding over het algemeen wel serieus, zo is de opvatting in de focusgroepen. 'Je wilt toch allemaal een leuk kind neerzetten in de maatschappij.' Dat betekent echter niet dat het altijd goed gaat. Ontspoorde kinderen waren er vroeger ook en nu nog steeds, dat is iets van alle tijden. Zeker als de eigen – genoten of gegeven – opvoeding ter sprake komt, wordt het gesprek veel genuanceerder: sommige kinderen of situaties zijn ook moeilijk, maar dat betekent niet dat de opvoeding meteen slecht gaat. Of en welke nuancering wordt gemaakt, lijkt in hoge mate samen te hangen met zowel de samenstelling van de focusgroep als de dynamiek in het gesprek.

Waar in sommige groepen de tendens is dat men meent zelf goed regels op te stellen en te handhaven en voldoende tijd aan de kinderen te besteden, zegt men in andere groepen opvoeden soms wel moeilijk te vinden. Daarbij speelt ook een rol dat er in verschillende groepen mensen zijn met probleemkinderen en puberende kinderen. In die groepen geeft men vaker toe dat men zelf ook tegen problemen aanloopt. Zo geeft een vrouw aan dat ze het moeilijk vindt haar 'speciale' kinderen (met ADHD) op te voeden en zich daar onzeker over te voelen. Als groepsleden vooral benadrukken dat zij het zelf goed doen, meestal door voorbeelden van eigen strengheid te geven ('maximaal een uur computeren per dag', 'de computer staat in de woonkamer en ik houd in de gaten hoe lang en waarmee ze bezig zijn'), roept dat echter eveneens discussie op. Dan wordt daar weer tegenin gebracht dat je kinderen ook zelfstandigheid moet bijbrengen en dat er grenzen zijn aan de controle.

Lastige elementen in het opvoeden zijn de grote hoeveelheid keuzes en invloeden waar kinderen anno 2009 mee in aanraking komen. Vooral internet en sociale digitale netwerken als msn en Hyves dragen hieraan bij. Bovendien leren kinderen onvoldoende sociale vaardigheden door de computerspelletjes. Het leven was vroeger ook veel simpeler en overzichtelijker. 'We hadden drie straten en een school.' De vele opties maken het ook moeilij-

ker voor ouders om 'nee' te zeggen. De hogeropgeleiden dragen als oorzaken daarvoor bovendien aan dat ouders van nu het resultaat zijn van de antiautoritaire opvoeding van de jaren zestig en zeventig. Ze hebben dus geen voorbeeld van hun ouders meegekregen. Ook ontbrekende gezagsverhoudingen maken het moeilijker voor ouders om regels te stellen. De lageropgeleiden vinden het een probleem dat er minder sociale controle is dan vroeger. Het zou weer mormaler moeten zijn om opmerkingen te kunnen maken en kinderen of ouders op hun gedrag aan te spreken, maar dan wel op een rustige en niet-confronterende manier.

Bovendien zijn er geen eenduidige normen voor de opvoeding. Wat de een brutaliteit noemt, vindt de ander mondigheid van de nieuwe generaties. Kinderen zijn mondiger dan vroeger en dat heeft consequenties voor hoe ze zich opstellen. Noemt de een dat al snel een brutale opstelling, de ander benoemt het juist als 'wijs'. Er is onenigheid over wat tolerantie inhoudt en hoe je naar de mondigheid van kinderen kunt kijken. 'Hij zei (tegen zijn juffrouw): "Ik vind dat u soms niet ziet dat ik mijn best doe."'

Men vindt het moeilijk om bepaalde groepen aan te wijzen bij wie de opvoeding te wensen over laat. Genoemd worden alleenstaande ouders, gezinnen met een beperkt budget (moeilijk in een wereld die zo gedomineerd is door prestige), gezinnen met heel veel kinderen. Onder de lageropgeleiden maken sommigen onderscheid tussen etnische groepen: vooral Turken en Marokkanen brengen hun kinderen onvoldoende fatsoen bij. Hun kinderen zouden tot laat op straat hangen, te laat naar bed gaan en daardoor slecht presteren op school. Dit is voor deze respondenten ook reden hun eigen kinderen niet naar een zwarte school te sturen.

Tieners worden als speciaal lastige groep gezien, over wie je snel de controle verliest. Ze staan vaak sterk onder invloed van hun vrienden en ze komen in aanraking met seks, drank en drugs. Speciaal bij hen wordt internet als moeilijk beheersbare factor genoemd.

Ondanks alle problemen die men in de opvoeding ziet, zijn de meeste respondenten niet negatief over de toekomst. Met de meeste kinderen komt het uiteindelijk wel goed; veel problemen horen bij de puberteit en gaan van-

zelf weer over. Nederlandse kinderen zijn, zo draagt een vrouw aan, de gelukkigste kinderen ter wereld. Sommigen menen dat kinderen in de toekomst slimmer zullen zijn, zoals nu al blijkt uit de vaardigheden van de jeugd met de computer. De vermeende afname van sociale vaardigheden wordt wel problematisch gevonden: dat zou wel eens kunnen leiden tot verminderde samenhang in de samenleving.

VERANTWOORDELIJKHEID VOOR OPVOEDING

Wie is er eigenlijk verantwoordelijk voor de opvoeding? Juist in een tijd dat kinderopvang bij de schooltaken is gaan behoren, is het de vraag in hoeverre de school een taak heeft in de opvoeding. Het antwoord is: in zeer beperkte mate.⁵ Nog niet 1% van de ruim duizend ondervraagden meent dat de opvoeding iets meer of vooral een taak is van de school: de ouders zijn vooral verantwoordelijk, zo vindt 76%. 23% ziet ook wel een rol voor de school, maar dicht de ouders meer verantwoordelijkheid toe. Opleidingsgroepen verschillen hier van mening: terwijl van de hogeropgeleiden 31% de school een kleine rol toebedeelt, doet slechts 19% respectievelijk 20% van de laag- en middelbaar opgeleiden dit.

Ook in de focusgroepen legt men de verantwoordelijkheid in de eerste plaats bij de ouders, en zien lageropgeleiden een kleinere rol voor de school dan hogeropgeleiden. Ouders, zo vindt men, moeten kinderen normen en waarden bijbrengen.

"Je kunt de school niet laten opdraaien voor gebrek aan verantwoordelijkheid van de ouders. Kunnen we wel bij de school leggen, maar het begint bij de ouders, anders is het dweilen met de kraan open."

De school wordt om verschillende redenen een kleine rol toegedicht. Sommigen menen, zoals de respondent in bovenstaand citaat, dat

- 5 'Als het gaat om de opvoeding van kinderen, wie zou daar volgens u de meeste verantwoordelijkheid in moeten dragen?
Opvoeding is vooral de verantwoordelijkheid van de ouders
Opvoeding is iets meer de verantwoordelijkheid van de ouders dan van de school
Opvoeding is iets meer de verantwoordelijkheid van de school dan van de ouder
Opvoeding is vooral de verantwoordelijkheid van de school.'

de school niet de taken van de ouders kan overnemen: ouders moeten in de eerste plaats zelf zorgen dat hun kinderen een goede opvoeding genieten. Zij moeten verantwoordelijk worden gesteld als kinderen zich ernstig misdragen op school en je mag niet van de leerkrachten vragen de taak van ouders over te nemen. Je kunt niet van docenten verwachten dat zij hun leerlingen ook gaan opvoeden. Anderen menen dat docenten ook niet de tijd hebben op zich op opvoeden te richten, of dat ze niet over de pedagogische vaardigheden beschikken.

Wie meent dat de school wel een kleine rol heeft in de opvoeding, ziet de school als plek waar de opvoeding zich voortzet. Zij menen dat de school pedagogisch moet inspelen op situaties die zich vooral op school voordoen, zoals de omgang van kinderen onderling, samenwerken en conflicten oplossen. Deze respondenten verwachten juist wel opvoedkundige kwaliteiten van leerkrachten. Deze overwegingen halen sommige deelnemers in de focusgroepen ertoe over hun mening te wijzigen en wel een bescheiden rol voor de school te zien in de opvoeding.

Vooraf belangrijk is aandacht voor pesten, gezonde voeding en spijbelgedrag. Dit laatste levert een dilemma op in verschillende groepen: scholen moeten aan de bel trekken als het misgaat, bij de ouders of zelfs bij instanties, maar anderen wijzen bemoeizucht van scholen af. Het is moeilijk te bepalen waar de grens ligt. Het is ook niet de bedoeling dat de overheid normen en waarden voor scholen gaat voorschrijven, want dat tast de vrijheid van onderwijs aan, zo merkt een vader op die zijn kinderen heel bewust op een christelijke school heeft gedaan.

Ook een signalerende rol van de school wordt ter discussie gesteld. Want scholen roepen nu te snel ouders ter verantwoording, zeggen sommigen. Een respondent vertelt verontwaardigd dat de dochter van zijn vriendin ADHD had en vaak blauwe plekken opliep, waarop de school bij hem en zijn vriendin verhaal kwam halen. De ouders moesten komen uitleggen dat zij het kind niet mishandelden en het kind heeft een half jaar bij een psycholoog gelopen. Het resultaat was dat sommige kinderen van hun ouders niet meer bij hen mochten komen spelen. De anderen reageren wel met begrip op zijn verhaal, maar sommigen vinden

dat de actievere opstelling van instanties ook is ingegeven door een aantal extreme gevallen van de afgelopen jaren, zoals het door haar vader vermoorde meisje Savannah. Men is het erover eens dat de school contact moet opnemen met de ouders alvorens andere instanties in te schakelen.

In het geval van tieners wordt de rol van de school heel anders gewaardeerd. De middelbare scholen zijn juist te laks. De vele tussenuren, waarin toezicht op de leerlingen ontbreekt, baren de respondenten zorgen.

“In Amsterdam kun je opvoeden wat je wil, maar als ze eenmaal naar de middelbare school gaan moet je maar afwachten wat het wordt.”

Dat blijkt des te sterker als het gesprek komt op de rol van de overheid. De respondenten is een kop van De Telegraaf voorgelegd, die luidt ‘Voedt ze op! Kamer wil kinderen strenger aangepakt’, een oproep gericht aan ouders en onderwijzers. De lageropgeleiden zijn negatiever over overheidsbemoeienis inzake opvoeding dan de hogeropgeleiden. De lageropgeleiden vinden dat de overheid zich niet met de opvoeding moet bemoeien, maar haar eigen verantwoordelijkheid moet nemen door te zorgen dat er meer orde en toezicht is op scholen en op straat en dat kinderen die over de schreef gaan harder worden aangepakt. Alleen bij misstanden moet het Bureau Jeugdzorg ingrijpen. Het instellen van een avondklok ziet men als te vergaande bemoeizucht en betutteling van de overheid. Deze weerzin blijkt vooral voor de eigen kinderen te gelden. Als het om probleemjongeren gaat vindt men het wel gerechtvaardigd dat wijkagent en jeugdzorg zich met het gezin in kwestie bemoeien. Als jongeren zich misdragen, moet er strenger gestraft worden en moet de pakkans worden verhoogd:

“De regering zegt dan voedt ze op, maar als er eens iets gebeurt, pak ze dan ook wat steviger aan. Niet dat ze na een uurtje weer buiten staan. De jongeren zijn niet bang genoeg voor de politie.”

“Zet ze gewoon een weekje in de jeugd gevangenis. Dat maakt indruk.”

Bovendien vinden sommigen dat je sancties moeten kunnen opleggen aan ouders, zodat zij verantwoordelijk gesteld worden voor het (wan)gedrag van hun kinderen en het ook tot

hen doordringt wat er aan de hand is. Maar waar de grens ligt, dat vindt iedereen lastig. Een vrouw verzucht gelukkig niet in de Tweede Kamer te zitten en daar dus geen besluit over te hoeven nemen. Men maakt bovendien sterk onderscheid tussen de politiek, die zich niet met de opvoeding moet bemoeien, en de politie, die juist harder, vaker en eerder moet ingrijpen.

De hogeropgeleiden zijn verdeeld over het artikel in De Telegraaf. Sommigen vragen zich af waarom de Tweede Kamer zich met de opvoeding bemoeit, en wat politici onder 'normaal gedrag' verstaan. Zij vinden dat de politiek de gevolgen van een falende opvoeding op een andere manier moet aanpakken, zoals versterking van het jeugdstrafrecht (geen taakstraffen maar detentie) en een goed functionerende jeugdzorg. Zij vinden het een simplificatie dat het aanleren van 'normaal gedrag' een oplossing zou zijn voor de geweldsdelicten:

"Aanleren van normaal gedrag en u zeggen is totaal irrelevant. Je kunt dat niet over een kam scheren met buschauffeurs in elkaar slaan."

Anderen vinden het wel goed dat politici dit aan de kaak stellen omdat wangedrag in de publieke ruimte, zoals bedreiging en mishandeling van ambulancebroeders en medewerkers in het openbaar vervoer, hierom vraagt.

"Ik vind het goed dat de overheid het balletje terugspeelt naar de ouders."

"Indirect zijn politici er wel bij betrokken omdat het om maatschappelijke problemen gaat zoals die mishandeling van ambulancebroeders."

Ook de hogeropgeleiden vinden het erg lastig een grens te bepalen. Wanneer is er zoveel overlast of is de problematiek zo ernstig dat er ingegrepen moet worden? Als anderen of kinderen er zelf schade van ondervinden, maar wanneer is dat dan het geval? Meekijken achter de voordeur gaat te ver, maar er moet wel worden ingegrepen als er sprake is van echte problemen.

LIGT HET WEL AAN DE OPVOEDING?

Het meest opvallende van de focusgroepen was voor ons de gematigde toon in de discussies. In eerdere kwartaalberichten bleken veel Nederlanders een direct verband te leggen tussen verslechterende omgangsvormen en een

gebrek aan opvoeding. Ouders zouden hun kinderen onvoldoende fatsoensnormen bijbrengen en aan hun lot overlaten. Dit verband werd in discussies zelden aangevochten. Nu we echter in dit kwartaal eens dieper ingaan op het onderwerp opvoeding, zien we vooral onzekerheid en ambiguïteit en zijn de beschouwingen genuanceerd. Mensen proberen wel degelijk goed op te voeden, willen toch ook het beste voor hun kind. De probleemkinderen moeten strenger worden aangepakt, maar ach, in specifieke gevallen heeft een kind gewoon een slechte dag en dat maakt het nog niet tot een probleemkind. Ook al slaat hij of zij de lerares, dat betekent niet dat de ouder een slechte opvoeder is. Probleemkinderen zijn ook van alle tijden. En ouders die werken en opvoeden combineren, slagen daar ook vaak wel goed in; het gaat om de onverdeelde interesse en aandacht voor wat er in een kind omgaat.

Blijkbaar gaat achter opmerkingen als zou de opvoeding de oorzaak zijn van slechte omgangsvormen geen groot verhaal schuil. Zelfs gespreksdeelnemers die eerder tijdens het gesprek zelf opvoeding als belangrijk probleem benoemen, blijken niet in staat om de zorgen verder uit te werken. Burgers komen in vergelijking met andere onderwerpen ook opvallend weinig met concrete voorbeelden waaruit het probleem naar voren komt. Een rol voor de overheid zien burgers vooral als het daadwerkelijk uit de hand loopt met probleemkinderen. In algemene zin stellen burgers repressiemaatregelen voor, maar wellicht zijn deze ook eenvoudiger te benoemen dan preventieve maatregelen of begeleidingstrajecten. Bovendien blijft de discussie over probleemkinderen tamelijk abstract. In concrete gevallen zijn burgers al een stuk genuanceerder.

De nuance is uitermate opvallend wanneer we dieper ingaan op het vermeende probleem opvoeding. Zelf voeden we goed op en iedereen die we kennen doet in elk geval zijn best. Als de oorzaken van de sociale verharding bij de opvoeding moeten worden gezocht, weten we toch niet precies waarin dat dan zit. Het vanzelfsprekende 'het ligt aan de opvoeding' uit eerdere discussies lijkt bij nadere overweging eerder een dooddoener dan een gefundeerde publieke wijsheid.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- 1 Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- 2 Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- 3 Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten, gebaseerd op enquêtes en kwalitatief onderzoek in het betreffende kwartaal, en een jaarlijkse verdiepende studie, gebaseerd op het gecombineerde materiaal van vier kwartalen, literatuur en secundaire analyses van door anderen verzamelde gegevens.

Op 21 oktober 2009 zal het SCP een verdiepend rapport over en naar aanleiding van het onderzoek van burgerperspectieven in 2008 uitbrengen. Daarnaast verschijnt er een verantwoording waarin wordt ingegaan op methodologische aspecten en resultaten van de COB-pilot van eind 2007.

Onderzoek in het tweede kwartaal van 2009

Er is een kwartaalenquête gehouden en er is focusgroeponderzoek gedaan. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1476 respondenten telefonisch geselecteerd, van wie er in tweede instantie 251 buiten beschouwing zijn gelaten. Van de overige 1225 hebben tussen 21

april en 17 mei 2009 er 1032 de vragenlijst volledig ingevuld (875 via internet en 157 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was ruim 24 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weefactor varieert van 0,51 tot 3,84 en de weegefficiëntie is 91%, resulterend in een effectieve steekproef van 936. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,2; 7% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door Ferro en Veldkamp. Beide bureaus voerden een gesprek met een groeplager opgeleiden en een groep hogeropgeleiden, Ferro in Amsterdam op 19 mei en Veldkamp in Den Haag op 14 mei. De gesprekken duurden ongeveer twee uur en bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving met specifiek aandacht voor de economische crisis, het invullen en bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over de economische crisis en de media en een ronde over opvoeding. Daarnaast hield Ferro op 12 mei nog twee focusgroepen in Middelburg. Door een misverstand werden daarvoor mensen geworven met belangstelling voor het thema opvoeding. Dat maakt de groepen ongeschikt als reguliere focusgroepen, maar ze zijn wel interessant als aanvullende bronnen van informatie. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2009, 2^e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, juni 2009 (projectnummer 15015).
- Judith van Male, *COB focusgroepen tweede kwartaal 2009: Amsterdam*. Amsterdam: Ferro, juni 2009 (projectnummer 3254).
- Judith van Male, *COB focusgroepen tweede kwartaal 2009: Middelburg*. Amsterdam: Ferro, juni 2009 (projectnummer 3254).
- Yolanda Schothorst en Judith ter Berg, *COB focusgroepen tweede kwartaal 2009: Den Haag*. Amsterdam: Veldkamp, juni 2009 (projectnummer 4980).